॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी कंभाल्रूररामचंद्रभिक्षुकृता प्रारभ्यते ॥

# ॥ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ संश्रय इति । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति श्रीपतिसंश्रयणरूपक्रियाजन्यफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षयाऽऽत्मनेपदं ॥ पादचतुष्टयेति । एतदध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपाद्यं तेषां पादानामंतर्भावलक्षणानामानंतर्यलक्षणानां च संगतिलाघवार्थमेकदैव कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयं। फलं मोक्ष इति प्रोक्तः क्रमात्पादेषु चोदित इति द्वितीयपादे आचार्य एव वक्ष्यतीत्यर्थः । ननु फलाध्याये साधनविचारेऽयं फलाध्यायोऽयं साधनाध्याय इति व्यवस्था न स्यात् । तथा च कर्मक्षयरूपफलनिरूपणपरेऽस्मिन्पादे कैश्चित्सूत्रैः साधने विचार्यमाणे कर्मक्षयपादोऽयमिति व्यवस्था न न स्यादित्यत आह ॥ अध्यायादीति । न च वाच्यमस्मिन्नध्याये प्रायेण फलस्यैव निरूपितत्वेनास्य फलाध्यायत्वसंभवेऽप्येतत्पादस्य कर्मक्षयपादत्वं न संभवति । कर्मक्षयस्य तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादित्येकस्मिन्नेवाधिकरणे निरूपितत्वेन साधनस्य चावृत्तिरसकृदुपदेशादित्यादिषु सप्तस्वधिकरणेषु विचारितत्वेन कर्मक्षयनिरूपणस्य प्रायिकत्वाभावादिति । कर्मक्षयप्रतिपादकसूत्राणां साधनप्रतिपादकसूत्राणां चाक्षरगणनायां साधनप्रतिपादकसूत्रेभ्यः कर्मक्षयप्रतिपादकसूत्राणां चाधिक्यस्य सत्वेन कर्मक्षयनिरूपणस्य प्रायिकत्वोपपत्त्याऽस्य पादस्य कर्मक्षयपादत्वसंभवात् ॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । ॐ ॥ पूर्वपक्षबीजमिति । श्रवणादीनामनावृत्तिरिति पूर्वपक्षस्य बीजं च श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुण इति न्यायविवरणे स्पष्टमुक्तं तत्रैवावगंतव्यमिति भावः ॥ त्रयाणामिति । श्रवणमननानिदिध्यासनानामित्यर्थः ॥ आदातव्य इति ।

ला आदान इत्यस्मात् तव्यप्रत्यये निष्पन्नस्य लातव्यशब्दस्य दातव्य इत्यर्थ इति भावः। तस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ शिष्यैरुपासितव्य इति ॥ सार्धपरार्धमिति। परार्धशब्देन चतुर्मुखस्यायुषोऽर्धमुच्यते। तस्य सार्धमित्यनेनार्धसहितत्वमुच्यते। तथा च चतुर्मुखस्य पंचसप्ततिसंवत्सरात्मकं कालमित्यर्थः। ननूक्तकालस्याधिकरणत्वात्सप्तम्या भवितव्यं। सार्धपरार्धमिति द्वितीया तु कथमित्यत आह ॥ अत्यंतसंयोग इति। कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीयाया विहितत्वात्सा युक्तेति भावः। नन्वशृण्वतामित्येतत्कथमित्यत आह ॥ व्यत्यय इति। व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे क्वचिद्विविकरणता क्वचित्त्रिविकरणतेति काशिकावचनाद्विकरणद्वयवृत्तिराश्रिता। तथा च श्नुप्रत्ययात्परतः शप्रत्यये श्नुप्रत्ययोकारस्य हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशे तस्थस्थमिपां तांतंताम इति तसस्तामादेशे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अडागमे श्रुवः शृचेति शृभावेऽशृण्वतामित्येतद्रूपं युक्तमिति भावः। न च वाच्यं शप्रत्यय एव क्रियतामिति। तथात्वे गुणावादेशापातेनाश्रणवतामिति रूपप्रसंगात्। शपः पित्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्वस्याप्राप्त्या गुणनिमित्तत्वात्। अत एवोत्तरधातुवृत्तौ सुनवानीत्यत्र आटि पित्वात् आङित्वाद्यणं बाधित्वापरत्वाद्गुण इत्युक्तं। भाषायां छांदसप्रयोगश्चाधस्तादुपपादितः ॥ छांदस इति। उपासातामिति वक्तव्ये उपासतामिति यो वर्णविकारः स छांदस इत्यर्थः। एतच्चोपलक्षणं। भौवादिकस्य स्वरितेतः अस गतिदीप्त्यादानेष्विति धात्वंतरस्येदं रूपमित्यपि द्रष्टव्यं। उपासनजन्यफलत्वेनाभिमतस्य भगवत्प्रसादस्याकर्तृगामित्वात्परस्मैपदं। उपपूर्वस्यास उपवेशन इत्यस्येव तत्पूर्वस्यासग तेर्दीप्त्या-

दानेष्वित्यस्य दानाद्यर्थत्वं च युक्तं । तथा च छांदसो वर्णविकारो न कल्पनीयोऽस्मिन्पक्षे ॥ नन्वेवं चेदिति । एकेन वाक्येनावगतस्य तत्त्वस्य पुनः पुनस्तेनान्येन वाऽवगतेः श्रवणावृत्तिरूपत्वे एकया युक्त्याऽनुसंहितस्य भूयो भूयस्तयाऽन्यया वाऽनुसंधानस्य मननावृत्तिरूपत्वे च सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यधिकरणे सर्वशाखाश्रवणमननयोः कर्तव्यत्वोक्त्यैव श्रवणाद्यावृत्तेः कर्तव्यत्वलाभात्तेनाधिकरणेनैतदधिकरणं गतार्थमित्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापीति । आनंदादयः प्रधानस्येत्यत्रात्मत्वोपासनस्य कर्तव्यत्वोक्तेरात्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति चेत्यधिकरणं तेन गतार्थं । तथा भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यधिकरणे भूमगुणोपासनस्य कर्तव्यत्वोक्तेर्ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादित्यधिकरणं तेनगतार्थमित्याशंकायां तत्रोक्तस्य स्वामित्वाद्युपासनस्यात्यंतावश्यकत्वप्रदर्शनाय पुनरारंभ इति समाधानं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४-१-१ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च ॐ ॥ तेनेति । आत्मशब्दो विष्णुवाचक इत्यर्थः । ग्राहकस्यात्मा ब्रह्म महांस्तार इत्यादिवाक्यस्य श्रुतितया मानुषप्रणीताभिधानरूपत्वाभावेनात्मब्दस्य जीववाचित्वग्राहकेण क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष इत्यादिकोशवाक्येन विरोधो नाशंकनीयः । श्रुतेः प्रबलत्वात्कोशवाक्यस्य च पौरुषेयत्वेन दुर्बलतया तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वादिति भावः । ओमात्मेत्यात्मत्वस्य विष्णुनामत्वेन गृहीतत्वादात्मानंद इति पुनरात्मशब्दग्रहणं व्यर्थमित्यत आह ॥ आत्मानंद इति ॥ समस्तमेकं नामेति ॥ तथैवेतीति । अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषानित्यत्र भागवतवाक्ये तथाशब्दस्तत्र भागवते पूर्वप्रकृतेन समुच्चयार्थमित्यर्थः ॥ अंतर्णीतण्यर्थोऽत्र जनिरिति ।

उत्तरधातुवृत्तौ जनी प्रादुर्भाव इत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रादुर्भाव उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । अत्रायमकर्मकः । यदा त्वंतर्भावितण्यर्थ उत्पादनायामभिव्यंजनायां वा वर्तते तदा सकर्मक इति जनेरंतर्णीतण्यर्थत्वं सकर्मकत्वं चोक्तमिति भावः ॥ तद्धर्म इति । स धर्मः सहभावोऽन्ययोर्दत्तदूर्वाससोरप्युपचारादुच्यते । छत्रिणो गच्छंतीत्यादौ छत्रित्वमछत्रिष्वपि यथोपचारादुच्यते तथेत्यर्थः । तद्धर्मोऽन्ययोरिति पाठे आत्मेशशब्दितविष्णुशिवाभ्यामनन्ययोर्दत्तदूर्वाससोस्तत्सहचाराभावाभावेऽपि स धर्मः सहभावस्तयोरप्युपचारादुच्यत इत्यर्थः । आत्मा विष्णुरात्मेतीति सौत्र आत्मशब्द आवर्तनीयः तथा चात्मा विष्णुरात्मेति सज्जनैः सदा ज्ञातव्यः ॥ उपास्यो ध्येयश्चेति प्रतिज्ञार्थ इति भावः ॥ अनेनात्मेति शब्दस्येति । तथैवात्मेत्येव संत उपासते तथैवात्मेत्येवोपविशंति चेति हेत्वंशव्याख्यानेनात्मेतिशब्दस्यावृत्तिस्तुशब्दश्चावधारणार्थ इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । अवधारणार्थ तुशब्दस्याप्यावृत्तिरुक्ताभवतीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ सतामिति । सतामात्मेत्युपासनोपदेशौ । नान्यं विचिंतये आत्मानमेवाहं विजानीयामात्मानमुपासे आत्मा हि ममैष भवति आत्मेत्येवोपास्स्व आत्मेत्येव विजानीहि नान्यं कंचन विजानीहि आत्मा ह्येवैष भवतीति भाष्योदाहृताभ्यां सिद्धावित्यर्थः ॥ एकमेवेति । उपगच्छंतीत्यस्य तथैवोपासते संत इत्येकवाक्यार्थो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अत एवेति । उपगच्छंतीत्यस्य ज्ञानोपदेशोभयार्थत्वादेव प्राक्प्रतिज्ञाव्याख्यानावसरे विष्णुरात्मेति ज्ञातव्यः उपास्यश्चेत्युक्तमित्यर्थः ॥ आङ् पूर्वात् दाञ इति । आङ् पूर्वात् डुदाञ् दान इत्यस्मात् आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति



मनिन्प्रत्यय इत्यर्थः । ननु दाञो भनिन्प्रत्यये हलंत्यमिति नकारस्येत्संज्ञायां लोपे इकारस्योपदेशे अनुनासिक इदितीत्संज्ञायां लोपे च धात्वाकारदकारयोः सतोरात्मेति रूपनिष्पत्तिः कथमित्यत आह ॥ अकारलोप इति ॥ निर्वचनत्वादिति । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तमित्युक्तत्वात् आकारलोपादिकं युक्तमिति भावः ॥ यच्चाप्नोतीति । यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावास्तस्मादात्मेति भण्यत इत्यात्मशब्दार्थनिर्वचनं कृतमिति भावः ॥ नित्यदैवांजसेतीति । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा इति सूत्रे काले देति योगविभागः कर्तव्यः। इति संप्रार्थितो देवैर्विधिहीनोऽपि नित्यदेत्यादौ नित्यशब्दप्रयोगदर्शनात् । तथा च नित्यशब्दात् दाप्रत्यये नित्यदेति रूपमिति भावः ॥ यद्यप्येवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ पूर्वाधिकरण एवानंदादयः प्रधानस्येत्यनेनैतदधिकरणस्य गतार्थत्वशंकायां परिहार उक्तस्तथाऽप्यत्राचार्यैर्वक्ष्यमाण एव परिहारः प्रसंगाट्टीकाकारैस्तत्रोक्त इति न दोषः ॥ मम स्वामीत्यनेनेति । मम स्वामी हारिरिति हरेरल्पाधिपत्योक्त्या यदल्पत्वं प्रसक्तं तन्निवारयति सर्वस्य पतिरित्यनेनेत्यर्थः ॥४-१-२॥
॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ प्रतीकाधिकरणस्य ब्रह्मण उपासनं युक्तमेव । न तु निषेद्धुमर्हत्यतोऽन्यथा प्रतिज्ञां व्याख्यातीत्यर्थः । प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावनेत्यत्र प्रतीकविषयत्वस्य करणत्वाभावात् कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया न संभवतीत्यत आह ॥ इत्थंभूतलक्षण इति । सिद्धांत्याभिमतायाः प्रतीकसंस्थितत्वेन विष्णुभावनाया अपि

प्रतीकविषयत्वात् प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावेनत्येतदयुक्तमित्यतस्तदाभिप्रेतमर्थमाह ॥ इदं मनआदिकामिति। योऽन्य इति ॥ त्रीण्युभयार्थ इति । योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेदित्यादीनि त्रीणि वाक्यानि प्रतीकस्य विष्णुताध्याने विष्णोः प्रतीकताध्याने च बाधकानीत्यर्थः । यत्र नैवोत्थितिः क्वचिदित्यत्रापेक्षितांशं पूरयति ॥ यत्र पतितस्येति। ननु स्वात्मानं प्रतिमां चापि देवतांतरमेव वेत्यादिवाक्येन प्रतीकस्य विष्णुता न ध्येयेत्यर्थ एव लभ्यते न तु विष्णोः प्रतीकता ध्येयेत्यर्थः । अतः कथमिति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ध्येया विष्णोरित्युच्यत इत्यत आह ॥ वक्ष्यमाणेति । चंडालो नृप इत्युक्ते नृपश्चंडाल इत्यपि । को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथंचनेति वक्ष्यमाणप्रकारेण विष्णोः प्रतीकताध्यानस्य प्रतीकस्य विष्णुताध्यानस्य च साम्यात्प्रतीकस्य विष्णुताध्याननिषेधपरेण स्वात्मानमित्यादिवाक्येनार्थतो विष्णोः प्रतीकताध्याननिषेधस्यापि लाभादिति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ध्येया विष्णोरित्युक्तयुक्तिर्युज्यत एवेत्याशयेन बलवत इत्युक्तमित्यर्थः ॥ षट्सु द्वितीयेति । स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते स यः स्मरं ब्रह्मेत्यपास्त इत्यादिसंग्रहाय षट्सु द्वितीयेत्येतदुदाहृतं ॥ ४-१-३ ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ सप्तम्यंतेन चेति । सप्तम्यंतेन चात्मशब्देनेह ब्रह्मदृष्टिरिति प्रतिज्ञावाक्ये आकांक्षापारिपूर्तिरूपं प्रयोजनं प्रयोजनवशाच्च विभक्तिविपरिणामः । अतः सप्तम्यंत आत्मशब्दोऽत्रानुवर्तत इत्यर्थः । नन्वत्र विभक्तिपरिणामेन सप्तम्यंतस्यात्मशब्दस्यानुवृत्तावात्मनि भगवति विष्णौ ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्येव प्रतिज्ञार्थो वर्णनीयो

भगवान्विष्णुर्ब्रह्मेति ध्येय इति तदर्थकथनं कथमित्यत आह ॥ भगवान्विष्णुरिति ॥ वृद्ध्यर्थेति । वृद्ध्यर्थबृंहेरातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यस्मादुत्तरेणान्येभ्योऽपि दृश्यंत इत्युत्तरेण मनिन्प्रत्यये दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमे ऋकारस्य इको यणचीति यणादेशे च ब्रह्मशब्दो निष्पन्न इति भावः । एवं निष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य वृद्धिः प्रवृद्धिः प्रवृत्तिनिमित्तं। वृद्धिश्च पूर्णत्वमेव । अतो ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पूर्णत्वमेवेति पूर्णत्वरूपोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वं संभवतीत्यत आह ॥ वृद्धिरिति । ननूत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वेऽपि तस्य सदोपास्यत्वं कुत इत्यत आह ॥ हेतुहेतुमद्भावश्चेति । ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवं । महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेदिति भाष्य एव हेतुहेतुमद्भावश्च समर्थ्यत इत्यर्थः । आधिव्याधिनिमित्ताभ्यामिति वक्तव्ये आधिव्याधिनिमित्तेनेति कथं प्रायोजीत्यत आह ॥ आधिव्याधीति ॥ द्वंद्वैकवद्भाव इति । आधिश्चव्याधिश्चाधिव्याधीति द्वंद्वैकवद्भावे तच्च तन्निमित्तं चेति कर्मधारये चाधिव्याधिनिमित्तेनेत्येतत्साध्विति भावः ॥ कृत्यानामिति । विक्षिप्तमनसोऽपि तु ध्येयैव ब्रह्मेत्यत्र ध्यै चिंतायामित्यस्मात् अचो यदिति यत्प्रत्यये निष्पन्नस्य ध्येयशब्दस्य कृत्यप्रत्ययांतत्वात् कृद्विशेषरूपकृत्ययोगे च कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यत्वेन प्राप्तषष्ठ्या कृत्यानां कर्तरि वेति विकल्पितत्वाद्विक्षिप्तमनस इति वैकल्पिकी षष्ठीत्यर्थः ॥ चशब्देनेति । इति प्रकाशिकायां च वचनमित्यत्र चशब्देनात्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता । कार्यैवेत्यादिवचनानि समुच्चितानीत्यर्थः ॥ ❁ ॥ प्राक्प्रबोधादिति । अद्वैतसाक्षात्कारात्प्रागित्यर्थः

सु०टि० ॥ ४ ॥

॥ तेष्विति । प्रतीकेषु जीवाभेदग्रह एव युक्त इत्यर्थः ॥ ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वेऽपि प्रतीकानां जीवाभिन्नत्वं कुत इत्यत आह ॥ प्रतीकानामपीति । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारतया ब्रह्मात्मकत्वे सति जीवाभिन्नत्वोपपत्तेर्जीवाभिन्नब्रह्माभिन्नानां प्रतीकानां जीवाभिन्नत्वावश्यं भावादिति भावः ॥ न हीति । स उपासकः प्रतीकानि न हि येन तानि प्रतीकान्यात्माभिन्नत्वेनाकलयेदित्यर्थः ॥ किंच यथेति । यद्वा सुवर्णविकारयोः रुचकस्वस्तिकयोर्न परस्परैक्यं द्वयोरपि सुवर्णविकारत्वात् । तथा प्रतीकात्मनोरपि न परस्परैक्यमुभयोरपि ब्रह्मविकारत्वादतः प्रतीकेष्वात्ममतिर्न युक्तेत्यर्थः ॥ तेष्वेवेति । प्रतीकरूपोदाहरणेष्वेवेत्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्येति । आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यस्य ब्रह्मण्यादित्यादिदृष्टेः कर्तव्यत्वेऽप्युपपत्तेः संशयो जायत इति भावः । पूर्वपक्षमाह ॥ तत्रेति । ब्रह्मण्यादित्यादिदृष्टिः कार्याऽऽदित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिर्वेत्यत्रानियमः । इयमेव दृष्टिः कार्या नान्येति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्यर्थः ॥ अनियम इति * पूर्वपक्षमुक्त्वाऽनियममवलंब्यापि पूर्वपक्षमाह ॥अथवेति॥ एवं हीति । ब्रह्मण्यादित्यादिदृष्टिषु क्रियमाणास्वादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति। ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु कार्येत्येवं प्राप्ते ब्रूम इत्यर्थः ॥ इदमेव चेति । आदित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिरिति यदिदमेव ब्रह्मोपासनं प्रतिमादिषु विष्ण्वादीनां दृष्टिरिवेत्यर्थः । नन्वात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यस्य प्रतिपादकमिति परेणोक्तेर्नात्मेति सूत्रस्य जीवत्वप्रतिपादकत्वमित्येतदसंगतमित्यत आह॥ अत्रेति । आत्मेत्येव परमेश्वरः

कं०रा० चं०प्र० अ० ४ था

॥४॥

प्रतिपत्तव्य इत्यत्र प्रतिपत्तिर्नाम प्रमितिरेव परस्याभिमता प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुत्वप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदर्शनस्येवोक्तप्रतिपत्तेरारोपरूपत्वमाशंक्य तदयुक्तं गौणत्वप्रसंगाद्वाक्यवैरूप्यप्रसंगाच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा मनो ब्रह्मेति । आदित्योऽत्येति । इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह । अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रमितिरित्यादिनाऽऽरोपत्वस्य निराकरणादतो ब्रह्मणो जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वस्य^ (ब्रह्मे जीवत्वस्य) प्रतिपादकमिति चैकमेवेत्यर्थः । तथा च नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकमिति मूलं संगतमेवेति भावः ॥ पदार्थज्ञानपूर्वकत्वादिति । यद्यपि संगतिस्मरणवाक्यार्थयोर्मध्ये पदार्थज्ञानमेव नास्ति तथापि संगतिस्मरणस्यावच्छेदकतया पदार्थविषयत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वोक्तिः ॥ पदार्थमिति । पराभिमतमात्मपदस्यार्थमित्यर्थः ॥ यस्मिन्द्यौरितीति । यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथात्मानमिति वाक्यमित्यर्थः । नन्वात्मशब्दस्य गुणपूर्तिवाचित्वेऽन्यैर्गुणपूर्णताया अनाप्तत्वादात्मादिशब्दा अन्यान्न वहंतीति वक्तुं शक्यं । तस्य तद्वाचित्वमेव कुत इत्यत आह ॥ आत्मशब्दोऽपीति ॥ मनिन्प्रत्यय इति । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यस्मादुत्तरेणान्येभ्योऽपि दृश्यंत इति सूत्रेणाङ्पूर्वात्तनोतेर्मनिन्प्रत्यये दृशिग्रहणसामर्थ्याट्टिलोपे च सति निष्पन्न आत्मशब्दोऽपि गुणपूर्णतावचन इति भावः ॥ तस्मादपीतीति । तस्मादपि विष्णुरेवात्मशब्दोदित इति पूर्वेणान्वय इत्यर्थः । द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव इति प्रतिज्ञाद्वयमिति । यदि जीवेश्वरावेकमेव तत्त्वमिति सूत्रकारमतं स्यात्तदा द्युभ्वाद्यायतनं

दं

परमेश्वरो न जीव इति प्रतिज्ञाद्वयं च व्याहतमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ भेदस्येति । भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादौ प्रागपि जीवेशभेदस्य प्रतिपादितत्वाद्दार्ढ्यं इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अनेकप्रमाणोपन्यासादिति ॥ भेदव्यपदेशादिति । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति भेदव्यपदेशरूपप्रमाणरूपस्य स्थित्यदनाभ्यां चेति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्युक्तायाः परमात्मसंबंध्यदनं विना स्थितिः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्युक्तं यच्च जीवसंबंध्यदनं तद्रूपविरुद्धधर्माध्यासलक्षण-प्रमाणस्य चोपन्यासात्सतात्पर्यमित्युक्तमित्यर्थः । अनेकप्रमाणोपन्यासेन सूत्रकारस्य जीवेशभेदे तात्पर्यं ज्ञायत इति भावः ॥ इदं त्विति । आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति चेति सूत्रं तु पारमार्थिकं जीवेशैक्यापेक्षयेत्यर्थः ॥ प्राक्प्रबोधादित्युक्ता-नुवादत्वादिति । प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमादित्यत्राद्वैतसाक्षात्कारात्प्राग् जीवस्य भेदभ्रमादिरूपसंसारोऽस्तीति यदुक्तं तदनुवादरूपत्वाद्व्यावहारिकभेद इत्यस्य व्यावहारिकभेदेन भ्रांतिसिद्धोऽभिप्रेयत इति भावः ॥ ज्ञानमात्रमिति । मात्रशब्देन भेदसत्यत्वं व्यवच्छिद्यतेऽपेक्षित इति पूर्वेण संबंधः ॥ तत्कुत इति । भेदबाध्यत्वस्य भ्रांतत्वे भेदस्य सत्यत्वं कुत इत्यतस्तदुपपादनाय व्याप्तिं तावदाहेत्यर्थः ॥ अतो द्वयोरेव विरुद्धयोरित्युक्तमिति। द्वयोरेवेत्यवशब्दमहिम्ना पर-स्परविरहव्यापकत्वतदात्मकत्वरूपविरुद्धत्वस्य लाभात्तस्य च स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरभावान्नोक्तव्याप्तिभंग इति भावः । तेन तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्धर्मांतरस्य विरोधिनः सत्वाद्द्वयोरेवेत्यवधारणमयुक्तमिति चोद्यमनवकाशं ॥ द्वयोरिति ॥ विशेषणस्येति । द्वयोरित्येवोक्ते द्वयोरित्याकांक्षा जायते । तच्छामकपदाभावे च द्वयोरिति विशेषणस्या-

समर्थताऽनन्विता स्यात्तत्परिहाराय विरुद्धयोरित्युक्तमित्यर्थः । न च वाच्यं प्रकृते भेदस्य भ्रांतिकल्पितत्वं वाध्यं चेत्तस्य सत्वं वास्तवं स्यादित्यापादनमयुक्तमत्यंततासति कूर्मरोमादौ भ्रांतिकाल्पितत्वाभावेऽपि सत्वाभावेन भ्रांतिकाल्पितत्व-सत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वाभावेनोक्तरूपविरुद्धत्वाभावादिति । भ्रांतिकल्पितत्वशब्देन तद्योग्यत्वस्य च कूर्मरोमादौ सत्वेन तदभावस्यैवाभावात्तदभाववति च ब्रह्मणि सत्वस्य विद्यमानत्वेन भ्रांतिकल्पितत्वसत्वयोः परस्परविरहव्याप-कत्वरूपविरुद्धत्वोपपत्त्योक्तापादनसंभवादिति । नन्वसत्वं नोक्तमित्याद्युक्तिमात्रेण सत्यमित्युक्तमित्यादिकं न प्रजा-नंतीत्यत आह ॥ इत्युक्तमिति ॥ प्रमितत्वोपलक्षणमिति । तथा चासत्यं नोक्तमित्यादिके प्रमिते सत्यमुक्तमित्या-दिकं प्रजानंत्येवेति भावः । आवीन्पालयतीत्याविपालस्तत्पर्यंतमित्यर्थः । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमासः। तत्र घटस्तदभावश्चेति। स्वप्ने घटस्तदभावश्चेति द्वयमपि मिथ्या स्वप्ने प्रतीतत्वात् । तथा च स्वप्ने प्रतीतयोर्घटतदभाव योर्मध्ये एकस्यासत्यत्वेऽप्यन्यस्य सत्यत्वाभावात् । एकस्यासत्यतायां तु द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति व्याप्तिभंग इत्यत आहेत्यर्थः । यदाऽभावस्यासत्यता तदा घटः सत्य एवेति।असत्यत्वस्य प्रतिपन्नोपाधिस्थ-तात्त्विकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वादभावसत्यतायां घटः सत्य एव । घटस्यासत्यतायां च घटाभावः सत्य एवेति भावः ॥ कथं तदा भविष्यत इति । कथं मिथ्या भविष्यत इत्यर्थः । न च वाच्यं स्वप्ने प्रतीतत्वाद्घटतदभावावुभावपि मिथ्येति स्वप्ने प्रतीतत्वस्यात्मन्यनैकांतिकत्वात् ॥ तद्व्याप्तो वेति । अभावाभावस्य भावव्याप्तत्वपक्षेऽपि व्याप्ये सति

विवक्षितस्य

व्यापकस्यावश्यंभावादभावस्य निषेधे कृते भावो विहित इति भावः ॥ भेदे तयोरिति । भेदे तयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोरन्यतरस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सति सत्यत्वं सत्स्यादेव । एकस्यासत्यतायां तु द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादित्युक्तव्याप्तिबलादित्यर्थः ॥ द्युभ्वादिसूत्रैरिति । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । प्राणभृच्च । भेदव्यपदेशात् । स्थित्यदनाभ्यां चेति सूत्रैरित्यर्थः ॥ तद्विरोधादिति । पारमार्थिकजीवेशभेदप्रतिपादकोदाहृतसूत्रविरोधादात्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति चेति सूत्रं जीवेशाभेदं न प्रतिपादयतीति सिद्धमित्यर्थः । तर्हि त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते अहं ब्रह्मास्मि एष त आत्मा सर्वांतरः तत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनां का गतिरित्यत आह ॥ श्रुतयस्त्विति । श्रुतयस्तु पूर्वमेव तथाऽपि तु रुचिरानंदपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः । सारस्वरूपमस्यापि मुक्तावप्यवशिष्यते । अतो भेदवदद्वैताः श्रुतयः प्रवदंति हि । पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयादित्यादिना द्वितीयाध्यायतृतीयपादे सम्यग्व्याख्याता इत्यर्थः । यदुक्तं परेण विरुद्धगुणयोर्जीवेशयोरन्योन्यात्मकत्वं न संभवतीत्याशंक्य विरुद्धगुणजातस्य मिथ्यात्वात्तयोरैक्यं संभवतीति तदयुक्तं । जीवेशनिष्ठासर्वज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धगुणानां निर्दोषसाक्षिश्रुतिप्रमितत्वेनाल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतंत्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा तु कथंचनेत्यादिप्रमाणावलंबनेन च सत्यताया उदपादितत्वादित्याशयेनाह ॥ विरुद्धगुणसत्यता चेति । यच्चोक्तं प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात्तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येति अद्वैतसाक्षात्कारपूर्वकालीनभ्रांतिसिद्धाविषयत्वेन



प्रत्यक्षादीनामतत्त्वावेदकत्वमिति तदप्ययुक्तं । प्रत्यक्षादीनामतत्त्वावेदकत्वस्य प्राङ्निराकृतत्वादित्याशयेनाह ॥ प्रत्यक्षादीनामिति । यच्च प्रबोधे तु प्रत्यक्षाद्यभाव एवेति वदंतं परं प्रति तथा सत्यद्वैतश्रुतेरसत्वमिष्टमेवैतदित्यद्वैश्रुतेरसत्वमिष्टमेवेत्युक्तं । तदप्ययुक्तं । अद्वैतश्रुतेर्मिथ्यात्वे वंध्यासुतवचस इवार्थधीहेतुत्वाभावप्रसंगेन तस्मिन्मिथ्यात्वस्यानिष्टतायाः समर्थितत्वादित्याशयेनाह ॥ श्रुतीमिथ्यात्वस्येति ॥ प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्चेति । आत्मशब्दार्थत्वेन प्रकृतस्य विष्णोः परित्यागोऽप्रकृतस्य जीवस्य स्वीकारश्चेत्यर्थः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेनेत्युक्तमिति। प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथेति यत्प्रागुक्तं तदपीत्यर्थः ॥ श्रुतिव्याख्यानामिति । मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिव्याख्यानरूपामित्यर्थः ॥ प्रथमादिविभक्तेरिति । सुपां सुलुगित्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायां सुपां स्थाने सुपो भवंतीति वक्तव्यमित्युक्तत्वात्सप्तम्यादेशत्वेन प्रथमादिविभक्तौ कृतायां तस्याः सप्तम्यर्थवाचित्वं शाब्दिकानां प्रसिद्धमिति भावः ॥ यत्तु प्रसंजकमुक्तमिति । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वात्प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेः । प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येति ब्रह्मण आत्मत्वं प्रतीकानां च ब्रह्मविकारत्वं प्रतीकेष्वात्मदृष्टिप्रसंजनं यदुक्तं तदुभयमप्यप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वस्याप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वयोः पृथगाधिकरणे व्युत्पादितत्वात् । प्रतीकानां च ब्रह्मविकारत्वस्याप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वयोः प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रापव्याख्याननिरासावसरे निरूपितत्वादिति भावः। ननु ब्रह्मण आत्मत्वस्य प्रतीकानां ब्रह्मविकारत्वस्य चाप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वा-

स्यामाभासत्वेऽपि प्रसंजकत्वं संभवत्येव । आभासप्रसक्तस्य तत्र तत्र निषेधदर्शनादित्यत आह ॥ न ह्यत्यंताभासेनेति अत्यंताभासस्य प्रसंजकत्वं कुत्रापि न दृष्टमिति भावः ॥ तादात्म्याभावलक्षणेति । प्रतीकात्मनोरीति शेषः ॥ पूर्वसूत्रेणैवोपन्यस्तत्वादिति । तादात्म्याभावलक्षणयुक्तेरिति शेषः ॥ न चेति । ब्रह्मप्रतीकयोरभेद एव । तथा च प्रतीकं ब्रह्मतया नोपास्यमब्रह्मत्वादिति यो हेतुः सोऽसिद्ध इति ॥ न चाब्रह्मणः सत्यत्वेन प्रतीकानां च कल्पितत्वेन ब्रह्मप्रतीकयोरभेदासंभव इति । ननु ब्रह्मप्रतीकयोः पारमार्थिकभेदाभावस्तावदस्ति । तेन च तयोरभेदोऽनुमीयते । तथा चाब्रह्मत्वादिति हेतुरसिद्ध एवेत्याशयेन शंकते ॥ पारमार्थिकेति ॥ तर्हीति । जीवप्रतीकयोरपि पारमार्थिकभेदो नास्तीति पारमार्थिकभेदाभावेन तयोरप्यभेदस्य सुसाध्यत्वादतीतसूत्रोक्तस्तादात्म्याभावलक्षणहेतुरसिद्धः स्यादित्यर्थः। ननु न हि स इत्युक्तस्य तादात्म्याभावरूपहेतोरुत्कर्षप्राप्त्यभावलक्षणविशेषणविशिष्टत्वे शंकिते तस्मादतत्त्वं नोपास्यमित्यनेन यद्यन्न भवति तत्तत्त्वेन नोपास्यमिति सामान्यत एव व्याप्तिः सूत्रकारस्याभिमतेति व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वाभिधानमसंगतमित्यत आह ॥ अत्र व्याप्तेरिति ॥ स्पष्टत्वार्थमिति । हेतोर्विशेषणत्वस्य स्पष्टत्वार्थमित्यर्थः । अंजसा फलमित्यस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ पुरुषार्थफलमिति । पुमर्थितत्वात्पुरुषार्थ उक्त इत्यन्यत्रोक्तेः ॥ पुरुषार्थपदेन पुरुषैरर्थितमुच्यते ॥ अज्ञातोपासन इति । अज्ञातं चंडालो नृप इत्याद्युपासनं येन सोऽज्ञातोपासनः ॥दृष्टौ त्विति। क्षत्तरि राजदृष्टौ त्वित्यर्थः। राजवदित्यस्यार्थमाह ॥ राजा यथा पूज्यते तथेति । यदिशब्दश्रवणात्तदेत्यध्याहार्य-

मित्याशयेनाह ॥तदा राज्ञ इति । ननु दृष्टौ तु तत्राप्यनर्थसाम्यमेवेत्याशयेनाहेत्यवतारिकाननुगुणं मूलं तत्र पुरतो नर-देवस्य चंडालो यदि पूज्यत इति पूजाया एवोक्तत्वाद्दर्शनस्यानुक्तत्वादित्यत आह ॥ पूजयेति । यज्ञवत्पूजया चंडाले राजत्वदर्शनमुन्नीयत इत्यतः पूज्यत इत्युक्तमित्यर्थः ॥ व्यक्तिभेदेनेति । चंडालं प्रति राजा त्वमित्येवोक्ते राजांतराभेद-मादाय वाक्यपर्यवसानसंभवाद्दूषणपरिहारः स्यादित्यतोऽयमुक्त इत्यर्थः । तद्भावोऽन्यस्य किं न तदित्यत्र तदित्येतदव्ययं तत्रेत्यर्थे वर्तत इत्यभिप्रेत्य तस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ तयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरिति ॥ भेदाभावाभिप्रायेणेति । प्रतीकस्य ब्रह्माभेदो ब्रह्मणस्तु प्रतिकाद्भेद इति व्यवस्थितभेदाभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ न हीति । उपादेयमुपादानाभिन्नमुपादानं तूपादेयाद्भिन्नमित्येवं व्यवस्थितभेदाभेदौ कार्यकारणस्थले कुत्रापि न हि स्तः । किंतु कार्यकारणे परस्परं भिन्नाभिन्ने इत्येव भेदाभेदौ प्रमितावित्यर्थः ॥ विष्ण्वादिप्रतिपत्तिरिति । विष्ण्वाद्यभेदप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ ४-१-४ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ ॥ उपास्य दृष्टमिति । उपास्य दृष्टं ब्रह्म निखिलं पापं भस्मसात्करोतीत्यनेन दर्शनविषयब्रह्मसामर्थ्येन कर्मक्षयो न तु ज्ञानसामर्थ्येनेत्युक्तं भवति । कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्ययेति वचनानुसारादेवमुक्तमिति ज्ञातव्यं ॥ अनिष्टं पुण्यं चेति । बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते इत्येतद्व्याख्यानावसरे सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहातीति गीताभाष्योक्तेर्मानुष्यादिफलमनिष्टं पुण्यमिति भावः । न बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तं जहातीत्युपासनादिजनितस्य बृहत्फलकस्य पुण्यस्य नाशेनेति न हास्य

राज

भेदा

कर्म क्षीयत इत्यादिप्रमाणेन तत्रैव समर्थितत्वादुपासनादिजनितं पुण्यमनिष्टपदव्यावर्त्यमिति द्रष्टव्यं ॥ अनेनेति । दृष्टं ब्रम्हज्ञानात्पूर्वमनिष्टं पुण्यं भस्मसात्करोति । पाश्चात्यस्यानिष्टपुण्यस्यासंगतां करोत्यनेन । अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोरिति सूत्रमुक्ततात्पर्यकं भवति । मुक्तावनुभवकारणादकाम्यपुण्यादन्यत्पूर्वोत्तरं पुण्यमपि नाशाश्लेषौ प्राप्नोति । अप्रारब्धमनभीष्टं चेत्यर्थप्रतिपादकत्वात्तस्य सूत्रस्यापिशब्देन तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति सूत्रं दृष्टं ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं निखिलं ज्ञानं भस्मसात्करोति पाश्चात्यस्य पापस्यासंगतां करोतीत्यनेनोक्ततात्पर्यं भवतीत्युच्यत इति भावः ॥ ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ नन्वितरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्वित्यनेन सामन्यतो ब्रह्मविदः पुण्यस्य नाश इत्युक्तं । तत्र कीदृशपुण्यस्य नाश इत्याकांक्षायामतोऽन्यदपीत्यनेन मोक्षानुप्रवेशिनोऽन्यस्य पुण्यस्य नाश इति व्याख्यायते । अतो व्याख्यानव्याख्येयभावान्न पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ व्याख्यानेति । यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवमित्याग्नेयवचनानुसारेण ब्रह्मद्विषः पाते प्रत्यासन्ने द्वेषपारिपूर्तेः पूर्वस्य पुण्यस्य नाशो भवत्युत्तरस्याश्लेषश्चेत्यर्थपरतया सति गत्यंतरे व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रवणस्यानुचितत्वादिति भावः ॥ सूत्रांतरेति। इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्विति सूत्रांतरारंभस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु युष्माकं मतेऽपि तदाधिगम उत्तरपूर्वाघयोरिति पूर्वसूत्र एवाघ पदस्थाने कर्मपदं प्रक्षिप्यते । तेन काम्यं पुण्यं च विवक्षितत्वात् तस्य नाशाश्लेषयोरुक्तयोरन्यस्य मोक्षानुप्रवेशोऽर्थात्सेत्स्यतीति अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनादित्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ अस्माकं त्विति ।

अग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणां पुण्यविभागसूचनार्थत्वं च तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तं द्रष्टव्यं ॥ तथा चेति । इतरस्याप्येवमसंश्लेष-इत्यत्रासंश्लेषशब्दे विनाशार्थतया व्याख्यायमाने तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावित्यत्राश्लेषशब्देन योऽयं संगाभावरूपार्थः प्रकृतस्तस्यापरित्यागस्तच्छब्देनाप्रकृतस्य विनाशरूपार्थस्य स्वीकारश्चेत्यर्थः॥ वक्ष्यमाण इति । पूर्वं पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायण इत्यधिकरणस्थे तच्छ्रुतेरिति गुणसूत्रे विद्यायुतं कर्म स्वर्गादिलब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितं यदेव विद्ययेति हीत्यत्र तु विद्यायुतं कर्म मोक्षे वीर्यप्रदमिति चोदितमिति वक्ष्यमाणोऽर्थविभागः प्रकरणवशादुदाहृतसूत्रयोः यत्पूर्वप्रकरणं तत्पर्यालोचनवशात्प्रसिद्ध इति वा हेरर्थ इत्यर्थः । ब्रह्मणां शतकालादित्यत्र ब्रह्मणामित्यस्य शतशब्देनालुक्समासानाश्रयणे तस्य कालशब्देनान्वयापत्त्या ब्रह्मणां शतस्य यः कालस्तत्समाप्तेः पूर्वमेवेति विवक्षितार्थस्यासिद्धिप्रसंगादलुक्समास आश्रितः । ननु ब्रह्मणामनेकेषां पंचाशत्वान्वययोग्यत्वात्पंचाशद्ब्रह्मणामिति वक्तव्ये पंचाशद्ब्रह्मण इत्येकवचनं कथमित्यत आह ॥ ब्रह्मण इति ॥ जातावेकवचनामिति । रुद्रस्य विंशदेवेत्यत्र विंशच्छब्दः कथमित्यत आह ॥ ॥विंशतिपर्याय इति॥ ब्रह्मणा सहैवेति । एतच्चैवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विभागाः। तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः । भगवंतमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह । परमं मोक्षमायांति लिंगभंगेन योगिन इत्यादिप्रमाणोदाहरणेन द्वितीयपादे समर्थयिष्यते भगवताऽऽचार्येणैवेति ॥ ४-१-८ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वतंत्रस्वतंत्रश्रीमद्व्यासतीर्थमुनिवर्यपौत्रश्रीपतितीर्थपूज्यपादानां शिष्येण रामचंद्रभिक्षुणा कृतायां श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४-१ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ तच्छरीरपरित्यागप्रकार इति। देवेभ्योऽन्येषां शरीरपरित्यागप्रकार इत्यर्थः ॥ अचिंतन इति। तच्छरीरपारित्यागप्रकारस्येति शेषः ॥ मोक्षेणैव संबध्यत इति। देवानामित्येतदनुवर्तते॥ प्रायेण भविष्यत इति। प्रायेणेत्यस्य व्यावर्त्यमनुपदमाकर एव स्पष्टं भविष्यति ॥ अनेनेति। उत्क्रांतिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यत इति देवानामर्चिरादिमार्गाभावप्रतिपादनेनेत्यर्थः॥ स्फुटं चेति। उत्क्रांतिमार्गश्च विमुक्तगम्यं पादोदितामिति तृतीयपादोपक्रमे ये उत्क्रांता देवव्यतिरिक्तास्तेषां मार्गः सर्वेषां विमुक्तानां गम्यं च तृतीयपादोदितमिति मार्गस्य देवव्यतिरिक्तविषयत्वं गम्यस्य सर्वसाधारण्यं चाचार्यः स्फुटं वक्ष्यतीत्यर्थः। देवतदितरसाधारणस्य चरमदेहनाशस्यैकस्य द्वितीयपादप्रतिपाद्यत्वात्तस्यैकवाक्यत्वं युक्तमिति भावः। मार्गशब्देन प्राप्यं ब्रह्म च लक्ष्यत इत्यर्थः। तेन मार्गो गम्यं चास्मिन्पादउच्यत इति भाष्यवाक्येनोत्क्रांतिमार्गश्च विमुक्तगम्यं पादोदितमित्यागाम्यनुव्याख्यानवाक्येन च न विरोधः। न चैवमपि मार्गगम्ययोरुभयोस्तृतीयपादप्रतिपाद्यत्वेनैकार्थत्वाभावात्तस्यैकवाक्यत्वं न स्यादिति वाच्यं। ब्रह्मप्राप्त्यर्थं मार्गस्यापि गम्यतयोभयोरपि गम्यत्वेनैकीकरणादेकवाक्यत्वेनोपपत्तेः। एतेनेदं निरस्तं ± मार्गशब्देन ब्रह्मप्राप्तिश्च लक्ष्यत इति। चशब्देनाजहत्स्वार्थलक्षणोक्ता साऽनुपपन्ना काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ शक्याशक्योपसंग्राहकदध्युपघातकत्वादेरूपधर्मे सत्येवाजहत्स्वार्थलक्षणाया दृष्टत्वात्प्रकृते च मार्गशब्दशक्येऽर्चिरादावशक्यायां ब्रह्मप्राप्तौ चैकस्य धर्मस्याभावादिति।मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इत्याचार्यवचनानुसारेण ब्रह्मप्राप्तिशब्देन गम्यस्य ब्रह्मण एव

विवक्षितत्वात्तस्य च प्रधानगम्यत्वेन मार्गस्यावांतरगम्यत्वेन च वैलक्षण्यसत्वेऽप्युभयत्रापि गम्यत्वस्य सत्वेनाजहत्स्वार्थ-लक्षणोपपत्तेः । न च वाच्यं मार्गशब्देन ब्रह्मप्राप्तिश्चेत्यत्र चशब्देन पूर्ववाक्यस्थस्य लक्ष्यत इत्यस्यानुकर्षणमेवसूच्यते न तु लक्षणायाः स्वार्थात्याग इत्येव परिहारः किं नोच्यत इति।चशब्दस्य तत्सूचकत्वाभावेऽपि जहत्स्वार्थलक्षणांगीकारे मार्गस्य तृतीयपादप्रतिपाद्यत्वाभावापातेनाजहत्स्वार्थलक्षणाया अंगीकर्तव्यत्वात्तत्र चोपसंग्राहकाभावशंकायामुक्तपरिहारस्याश्रयणी-यत्वात् । वस्तुतस्त्वर्चिरादिमार्गस्य गम्यब्रह्मणश्च ज्ञानासाध्यत्वेनाफलतया फलाध्यायांतर्गततृतीयपादप्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रा-प्तिविशिष्टत्वेन तयोः फलत्वे चावश्यकतया तत्प्राप्त्योरेव फलत्वस्योचितत्वात् । मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इत्यादिवा-क्ये मार्गशब्देन तत्प्राप्तेर्गम्यशब्देन गम्यब्रह्मप्राप्तेश्च विवक्षणीयत्वावश्यंभावात् । सन्न्यायरत्नावल्यामर्चिरादिमार्गगमनस्य च ज्ञानसाध्यत्वेन मोक्षांतर्भूतत्वादित्युक्तं । तथा च ब्रह्मप्राप्तिश्चेति यथाश्रुतमेव सुधावाक्यं साधु । न चैवं मार्गशब्देन मार्गप्राप्ति-ब्रह्मप्राप्त्योरुभयोर्लक्षणायां लक्षणद्वयापत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिमात्रस्य लक्ष्यत्वे तु मार्गप्राप्तेरसंग्रहापात्तिरिति वाच्यं । अर्चिरा-दिमार्गसाध्यप्राप्तित्वाकारेणैकीकृतस्य प्राप्तिद्वयस्य लक्षत्वांगीकारेणोक्तदोषानवकाशात् । समानै ह्यर्चिरादिमार्ग कर्मकप्राप्तौ तत्साधनकब्रह्मप्राप्तौ चार्चिरादिमार्गसाध्यत्वमत एव तृतीयपादस्यैकवाक्यत्वं चोपपन्नमिति न किंचिद-वद्यमिति । ननु चतुष्टयं फलं मोक्ष इति प्रोक्तमिति वक्तव्यमिति वक्तव्ये प्रोक्त इत्येतत्कथमित्यत आह ॥ इतिशब्दो भोग इत्यतः परो योज्य इति । तथा चास्मिन्पक्षे मोक्षः कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोग इति चतुष्टयं फलं प्रोक्तः

सु०टि० एतत्फलचतुष्टयात्मकत्वेन प्रोक्तः । स च क्रमात्पादेषूदितश्चेति मोक्षानुवादेन कर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकत्वस्य च वक्ष्यमाण- कं०रा०
रीत्या विधेयत्वात्प्रोक्त इत्यादिपुल्लिंगोपपत्तिरिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । प्रोक्तमित्युदितमिति क्वाचित्कपाठानुसारे च०द्वि०
॥१०॥ णेतिशब्दस्य यथास्थानत्वमिति पक्षे तु विपर्ययेण विधेयं कर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकं फलं मोक्ष इति प्रोक्तं तच्च क्रमात्पा-
देषूदितमिति फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षात्मकत्वं विधेयमित्यर्थः । उत्क्रांतस्य च स्वयोग्यमार्गेणेति उत्क्रांतिशब्देन
देवतदितरसाधारणचरमदेहनाशस्य विवक्षिततयोत्क्रांतशब्देन चरमदेहनाशवतो देवादिरूपाधिकारिसामान्यस्योक्तत्वा-
त्तदनुसारेण स्वयोग्यमार्गेणेत्युक्तं । स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये । देवानां मार्ग उद्दिष्ट इति देवानामर्चिरा-
दिमार्गव्यतिरिक्तः स्वयोग्यमार्गो वक्ष्यत इति भावः ॥ क्वचिदस्रष्टृष्वपीति ॥ चशब्द इति । वरुणाद्यनुत्पन्ना-
नामश्विप्रभृतीनामस्रष्टृषु वरुणादिषु लयोऽस्तीत्यभिप्रायेण स्रष्टृष्वेव चेति चशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ तथा च न्याय-
वचना विवरण इति । तत्समानानां च विशेषलयाभावे स्वसमानस्थान एव लयोपपत्तेरिति न्यायविवरणवाक्यं । ततश्च लय
तद्व्यावर्तनीयाशंकापूर्वकं तत्त्वप्रकाशिकायां न चाश्विप्रभृतीनां वरुणाद्यनुत्पन्नत्वात्तत्र लयोपपत्तिरिति वाच्यं । तेषां
तदुत्पन्नत्वाभावे विशेषवचनाभावे च स्वसमानाबादिदेवतालयस्थाने वरुणादौ लयोपपत्तेरित्युक्तेः । तदनुत्पन्नत्वे स्वस-
मानदेवतालयस्थानत्वेन तत्र देवानां लयश्चेत्सौपर्ण्यादीनां स्वसमानवारुण्यादिलयस्थाने शेषादौ लयः स्यादित्याशंका- ॥१०॥
निरासाय न्यायविवरणवाक्ये विशेषवचनाभाव इत्युक्तं ॥ प्रवेशार्थमिति । स्रष्टृप्रवेशार्थं तदतिसर्पणमेव मार्गगमन-
भि

मित्यर्थः । न चोपक्रम इत्यत्र हेतुर्नोक्त इत्यत आह ॥ अत एवेत्युपस्कर्तव्यामिति । अत एवेत्यस्य सृज्यानां
स्रष्टृषु प्रवेशादेवेत्यर्थः । लयादेवार्चिरादीनां लोकानामित्यत्र षष्ठ्याः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नं
अग्निर्ज्योतिरिति द्विधैवार्चिषः संप्रतिष्ठितः । अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म स व्रजन् । एकस्मिंस्तु पुरे संस्थो
द्विरूपोग्नेः सुतो महानित्यादिवचनेनार्चिरादीनां देवत्वावगमादित्यत आह ॥ अर्चिरादीनां लोकानामिति ।
॥ व्यधिकरणे षष्ठ्याविति । तथा चार्चिरादीनां ये लोकास्तेषां सर्वेषामपि देवतामुक्तेः प्रागेव लयादित्यर्थ इति
भावः । देवानामपि कश्चिन्मार्गोऽगीकृत एव । अतः कथं मार्गो भवेत्तेषामिति मार्गसामान्यनिषेधो न युक्त इत्यत आह
॥ अर्चिरादिरिति शेष इति ॥ स्वत इति । स्वस्मादुत्तमं देवं विशतामिति मार्गोत्तररूपपूर्वोक्तयुक्त्यनुवाद इत्यर्थः
॥ प्रायेणेत्युक्तत्वादिति । उत्क्रांतिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यत इत्यत्र प्रायेणेत्युक्तत्वात्कदाचिद्देवानामुत्क्रांति-
मार्गावंगीकार्यौ तदंगीकारे च देवानामुत्क्रांतिमार्गयोरभावे या प्रागुक्ता युक्तिस्तद्विरोध इत्यत आहेत्यर्थः ॥ न तु मुक्तिकाली-
नाविति । न तु मुक्तिकालीनावुत्क्रांतिमार्गावपेक्ष्य प्रायेणेत्युक्तमित्यन्वयः ॥ तस्य चेति । प्रायेणेत्यस्य चामुक्तिकालीना-
वुत्क्रांतिमार्गौ व्यावृत्तावित्यर्थः । देवानामुत्क्रांतिमार्गाभावे या प्रागुक्ता युक्तिः सा तु मुक्तिकालीनोत्क्रांतिमार्गाभावविषया न
तूत्क्रांतिमार्गसामान्यभावविषयाऽतो मानुषे लोके जातानामुत्क्रांतिमार्गांगीकारे युक्तिविरोधो नेति भावः । अन्येषामपि
साक्षात्तु मुक्तिं प्राप्यापि तं हरिं । सहैव ब्रह्मणा भूयादित्यत्र भूयादिति क्रियाया मुक्तिकर्तृकत्वाप्राप्यत्युक्तप्राप्तिक्रियायाश्चा-

धिकारीरचेतनकर्तृकत्वात्क्रियाद्वयस्य समानकर्तृकत्वाभावेन समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेतिविहितक्त्वादेशस्य प्राप्येति ल्यपोऽनुपपत्तिरित्यत आह ॥ प्राप्यावस्थितानामिति योज्यमिति । हरिं प्राप्यावस्थितानामपीति योजनायां प्राप्त्यवस्थानक्रिययोः समानकर्तृकत्वात् ल्यप उपपत्तिरिति भावः । ननु लिङाशिषीत्यशीर्विषयलिङ एवार्धधातुकसंज्ञा विहिता न त्वनाशीर्विषयालिङः । तस्य तु तिङ्शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञैव प्राप्नोति । तथा च प्रकृते लिङोऽनाशीर्विषयत्वेन सार्वधातुकसंज्ञायां शबादिके सति भवेदित्येव रूपं साधु नतु भूयादित्येतद्रूपमित्यत आह ॥ छंदसीति । छंदस्युभयथेति सूत्रेणानाशीर्विषयस्य लिङ आर्धधातुकत्वाच्छबाद्यभावे भूयादिति रूपं साध्विति भावः । यद्यपि छंदस्युभयथेत्यत्र काशिकायां छंदसि विषये उभयथा सार्वधातुकमार्धधातुकं च भवतीत्युक्त्वा किं लिङि चानंतरः संबध्यत इति जिज्ञासायां नैतदस्ति सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्शिदादिः सर्व एव छंदस्युभयथा भवतीति सर्वस्य तिङादेश्छंदसि सार्वधातुकत्वमार्धधातुकत्वं चोक्त्वा उपस्थेयामशरणं न वृक्षामित्यत्र सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः आर्धधातुकत्वादेत्वमिति कार्यद्वयं प्रदर्शितं । तथाऽपीहार्धधातुककार्यस्यैव दर्शनेनार्धधातुकत्वादित्येवोक्तमिति ध्येयं ॥ इतीश्वराशीरिति वेति । सहैव ब्रह्मणा भूयादितीश्वराशीरिति योजनाया भूयादित्यस्याशीरर्थत्वान्न कोऽपि दोष इति भावः ॥ अस्मिन्पक्ष इति । इतीश्वराशीरिति योजनापक्षेऽन्येषामपि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिर्भवतीति साध्यमादौ पृथग्वक्तव्यं । तस्य च साध्यस्य निमित्तं ज्ञापकं चान्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिं । सहैव ब्रह्मणा भूयादिति

शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेनोच्यते । सहैव ब्रह्मणा भूयादितीश्वराशीरित्यनेनेश्वरेच्छारूपनिमित्तस्योक्तेरिति शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेन शास्त्ररूपज्ञापकोक्तेश्चेति भावः ॥ भूतादिरिति । भूतानि प्रति तामसाहंकारस्य कारणत्वाद्भूतादिशब्देन तामसाहंकार उच्यते ॥ क्ष्मादिपदैरिति । अभिमानिनो देवा उच्यंत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ गुणत्रयस्यात्माभिमानीति । एतत्क्ष्मादिभ्यः पर इति वक्ष्यमाणं च स्वयंभूशब्दितचतुर्मुखस्य विशेषणं ॥ परं परसंख्योपेतमिति । परशब्देन चतुर्मुखस्य वर्षशतमुच्यते । तथा च परमित्यस्य वर्षशतरूपसंख्योपेतामित्यर्थ इति भावः । एतदात्मीयवाचिस्वपदं च कालस्य विशेषणं । पूर्वश्लोके यर्हीतिशब्दो यदेत्यर्थे वर्तत इत्युक्तं । तदनुसारेणोत्तरश्लोकस्थैवंशब्दस्तदेत्यर्थपर इति व्याचष्टे ॥ एवं तदेति ॥ अगतजीवभावा इति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतौ जीव एव सन् ब्रह्माप्नोतीति जीवस्य जीवभावमविहायैव ब्रह्मप्राप्तेरुक्तत्वादगताभिमाना इत्यस्यागतजीवभावा इत्यर्थ इति भावः । न च वाच्यं श्रुतेरपि परब्रह्मैव सन् परब्रह्माप्येतीत्यर्थः किं न स्यादिति । तथात्वे जीवस्याऽप्येतीत्युक्तप्राप्तिकर्तृकत्वस्य ब्रह्मणश्च तत्कर्मताया अयोगेनार्थांतरानुपपत्त्याऽस्मदुक्तार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । सन्न्यायरत्नावल्यां त्वगताभिमाना इत्यास्यागतभगवद्बहुमाना इत्यर्थ उक्तः । भेददृष्ट्याभिमानेनेत्यादाविवाभिमानशब्दस्य बहुमानपरत्वं संभवतीत्यभिप्रेत्य । यद्यप्येवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा इत्यादिद्वितीयश्लोकेनैवान्येषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिरिति प्रमेयं सिध्यति । तथाऽपि तेनैव साकमिति द्वितीयश्लोकस्थतच्छब्दस्य पूर्वश्लोकस्थस्वयंभूशब्दप्रकृतचतुर्मुखपरामर्शित्वं ज्ञापयितुं पूर्वश्लोकोदाहरणं कृतं ।

ननु लिंगशरीरभंगस्यैव मोक्षरूपत्वेन तस्य तत्करणत्वाभावात्परमं मोक्षमायांति लिंगभंगेनेति तृतीयानुपपत्तिरित्यत आह ॥ इत्थंभूतलक्षण इति । प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः । आनंदव्याक्तिमायांति पूर्णा लिंगस्य भंगत इति उत्तरप्रमाणानुसारेण प्रकारांतरेण व्याख्येयमित्याह ॥ यद्वा लिंगभंगेनेति । इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तदित्यत्र चशब्दस्य यथाश्रुतान्वयो न युक्तः । समुच्चेयक्रियांतराभावादित्यतस्तस्यान्वयं दर्शयंस्तत्समुच्चेयमर्थमाह ॥ तच्चेति ॥ चशब्देनेति ॥ तच्चेति । चशब्देन स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेश इत्युक्तं प्रमेयं समुच्चिनोतीत्यर्थः । तथा च श्रुत्यादिबलाद्ब्रह्मणा सह मुक्तिरिति प्रमेयं स्रष्टृष्वेव सृज्यानां प्रवेश इति प्रमेयं च विज्ञायत इति मूलार्थ इति भावः । ननु ब्रह्मणा सह मुक्तिरितिश्रुत्यादिकमत्रोदाहृतं न तु स्रष्टृष्वेव सृज्यानां प्रवेश इत्यत्रातस्तत्र श्रुत्यादिकं किमित्याकांक्षायामाह ॥ श्रुत्यादिकमिति । स्रष्टृष्वेव सृज्यानां प्रवेश इत्यत्र प्रमाणभूतं श्रुत्यादिकं तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे अग्नौ सर्वे देवा विलियंते अग्निरिंद्रे इंद्र उमायामुमा रुद्रे विलियत एवमन्यानि दैवानि यथानुकूलं मुक्ताः संतोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुंजते । अग्निरिंद्रं तथेंद्रश्च वायुमाविश्य सोऽपि तु । इत्यादिरूपं भाष्योदाहृतं ग्राह्यमित्यर्थः । यद्यपि क्ष्मांभोऽनलानिलेत्यादि भागवतवाक्यस्य प्रथममुदाहृतत्वाद्भगवंतमनुप्राप्ता इत्यादिश्रुतेश्च पश्चादुदाहृतत्वादिति पौराणवचनश्रुतिभ्यां ज्ञायते च तदिति वक्तव्यं । तथाऽपि पुराणवाक्यस्य प्रसिद्धत्वाच्छ्रुतेस्त्वप्रासिद्धत्वात्तत्क्रमेणोदाहरणं कृतमिदानीं तु स्वरूपतः प्राधान्यमनुसृत्येति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तदित्युक्तमिति ध्येयं । ॥१२॥

॥ उत्क्रमादिकामिति । आदिशब्देनार्चिरादिमार्गगमनमुच्यते ॥ वाङ्मनसीत्यादीति । वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्चेति सूत्रेष्वित्यर्थः ॥ तदभिमानिनामिति ॥ वागाद्यभिमानिनामिति । वागाद्यभिमानिनामुमादीनामित्यर्थः ॥ प्रसिद्धेति । प्रसिद्धानामुमादिशब्दानां परित्यागेनाप्रसिद्धवागादिशब्दप्रयोगे प्रयोजनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ बाह्यमिति । ब्रह्मांडाद्बहिर्विद्यमानं यद्वागादितत्त्वं तद्व्यावृत्त्यर्थं देहगानामित्युक्तमित्यर्थः ॥ स्वरूपेण वेति । स्वरूपविग्रहेण वेत्यर्थः ॥ हिशब्देनेति । पुंसां हि मतयो गुणभेदत इत्यत्र हिशब्देन ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि । सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकमित्यादिप्रमाणप्रासिद्धिं द्योतयतीत्यर्थः । तमश्चैवान्यथामतिरित्यत्र चएवशब्दस्यान्वयं दर्शयन्प्रयोजनमाह ॥ मिश्र इति । अन्यथामतिरित्येवोक्ते संशयरूपज्ञानस्याप्येककोटावयथार्थत्वेन कोट्यंतरे च यथार्थत्वेन ग्रहणं प्रसज्येतातस्तन्निरासायान्यथैवेत्युक्तमित्यर्थः । यथामतिरित्यस्य समासत्वेऽव्ययीभावत्वेन यथामतीति निर्देशापत्तिर्विवक्षितार्थासिद्धिर्यथैवेत्यन्वयायोगश्चेत्यत आह ॥ यथेति ॥ भिन्नं पदमिति । यथेतिपदस्य सादृश्यवाचित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरित्यतस्तत्पदं सम्यक्त्ववाचीत्याह ॥ सम्यग्वाचीति । निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथेत्यत्र यथाशब्दस्य सम्यग्वाचित्वदर्शनादिहापि तद्वाचित्वमिति भावः ॥ आभासानामिति । प्रमाणाभासानामित्यर्थः ॥ मुक्तेष्विति । मुक्तिज्ञान इत्यर्थः भगवज्ज्ञानेऽपीत्युत्तरग्रंथानुसाराद्नित्यमेवेत्यनित्यमेव कुतश्चिज्ज्ञायते न नित्यमित्यर्थः । अत्र

प्रतीक ग्रहण

मुक्तानां मतिर्न सत्त्वगुणजन्या चेतनस्वरूपत्वान्नित्यत्वादित्यनुमानद्वयमभिप्रेतमिति भावः॥ करणनिमित्त इति। यत्सन्नि-
कृष्टकरणेन यज्ज्ञानमुत्पन्नं स एव तस्य विषयो नान्य इति ज्ञानानां विषयनियमः करणनिमित्तको वैशद्यभेदश्च भूयोऽवयवेंद्रि-
यसन्निकर्षादिरूपकरणनिमित्तकः॥ श्रीदेव्यामपीति। सम्यग्ज्ञानं सत्त्वगुणेन भवतीति यदुक्तं तस्य श्रीदेवीज्ञानेऽप्यपवाद-
माहेत्यर्थः॥ ननु स्पष्टैवेति लक्ष्मीज्ञानस्य मुक्तमतेरप्यतिशयेन वैशद्यं यदुक्तं करणनिमित्तस्य वैशद्यस्याजन्यलक्ष्मीज्ञाने- तदप्युक्तं
नुपपत्तेरित्यत आह॥ तदपीति। लक्ष्मीज्ञानस्य स्पष्टत्वमपि मुक्तज्ञानस्य स्पष्टत्ववत्तत्तन्माहात्म्ययोगत इत्युक्तन्यायेन
व्याख्येयमित्यर्थः॥ बहुला चातिविशदेतिवद्व्याख्येयामिति। मुक्तस्य नित्यज्ञानस्य करणनिबंधने बहुलार्थविषयत्ववि-
शदत्वेन संभवत इत्याशंकायां तत्तन्माहात्म्ययोगत इति यथोपपादनं कृतं तथा नारायणज्ञानस्य नित्यस्यातिस्पष्ट-
तया दोषपदार्थत्वं न संभवतीत्याशंकायां माहात्म्ययोगात्संभवतीत्युपपादनं कार्यमित्यर्थः॥ अयमपि गुणातीतत्वे हेतु-
रिति। उत्पत्तिविनाशरहितत्वस्य गुणजन्यत्वाभावरूपगुणातीतत्वाद्भिन्नतया तत्र हेतुत्वं न संभवतीति भावः॥ निरंतरा-
निर्भेदेति। निर्गतमंतरं भेदो यस्याः सेति निरंतरशब्दस्य निर्भेदार्थत्वमिति भावः॥ तर्हीति। ईश्वरमतिर्निर्भेदा चेत्तेषु
तेषु पदार्थेषु जातेषु तत्तद्विषयीकारित्वेन विक्रियते किमित्याकांक्षायां नेत्याहेत्यर्थः॥ तथेयमपीति। यथा सूर्यप्रभाया-
स्तत्तत्पदार्थप्रकाशकत्वं स्वरूपभूतं तथेश्वरमतेरपि तत्तद्विषयीकारित्वं स्वरूपभूतमेवातो न विकार इति भावः। ईश्वरमते- ॥१३॥
रर्थप्रकाशकत्वस्य स्वरूपभूतत्वे मतिरखिलं भासयतीत्याद्यपर्यायशब्दप्रयोगः कथमित्यत आह॥ अत्रेति॥ निरंतरेत्युक्त-

मिति ।। निरंतरोति * भेदाभावोक्त्या भेदरहितस्थले भेदप्रातिनिधिविशेषस्यैव भेदकार्यनिर्वाहकत्वादत्र भेदकार्यनिर्वाहको विशेष एवेति सूच्यत इति भावः ।। महच्छब्दव्याख्यानमिति । महच्छब्देन कदाऽपि बाह्यदोषसंबंधो नास्तीत्युच्यत इति महच्छब्दव्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः । यद्यप्येतद्व्याख्यानं श्रियोऽप्यतिशयेन महाशुद्धाचितीरित्यत्र कर्तव्यं । तथाऽपि निर्लेपा वीतदोषा चेति शुद्धशब्दव्याख्यानस्याचार्यैरिदानीं क्रियमाणत्वात्तत्प्रसंगान्महच्छब्दव्याख्यानं टीकाकारै रिदानीं क्रियत इति ध्येयं । महच्छब्दव्याख्यानमाचार्यैरेव यथा कृतं भवति तथा योजनामाह ।। यद्वेति ।। तदर्थमिति । महच्छब्दव्याख्यानार्थमित्यर्थः । नित्यमेव निर्लेपा निर्दोषा चेति योजनायां कदाऽपि दोषसंबंधो नास्तीत्युक्तत्वान्महच्छब्दव्याख्यानमाचार्यैरेव कृतं भवतीति भावः । पूर्वं परेति पदं गुणेभ्यः परेति भगवन्मतेर्गुणातीतत्वपरमिति व्याख्यातमिदानीं तन्मतेः स्वातंत्र्यपरतयाऽपि व्याख्येयमित्याह ।। परोति । परा स्वतंत्रेत्यपि व्याख्येयसंबंधः । किमर्थमेवं व्याख्येयमित्यत उक्तं ।। मतिशब्दव्याख्यानत्वेनेति । एवं व्याख्यानेऽतिमहाचितिरित्यत्रत्यख्यातिशब्दव्याख्यानं भाष्यकारैरेव कृतं भवति । अतस्तदर्थमित्थं व्याख्येयमिति भावः ।। अत एवोति । यतः परेत्यनेन भगवन्मतेः स्वातंत्र्यं विवक्षितमत एव तत्तंत्रत्वाच्च केवलं न तादृशीत्यत्र लक्ष्मीमतेः पराधीनत्वाद्भगवन्मतिसादृश्यं नेति वक्ष्यतीत्यर्थः ।। प्राय इत्युक्तस्योति । श्रियो मतिर्भगवद्गताशेषाविशेषविषयीकारित्वरूपभगवन्मतिधर्मं विहाय प्रायोऽन्यधर्मवतीति यदुक्तं तत्र प्राय इत्यस्य तात्पर्यमाहेत्यर्थः ।। केवलामिति । लक्ष्मीमतेः स्वतंत्रत्वाकारेण

भगवन्मतिसादृश्यं नेत्यत्र पराधीनत्वस्यैव हेतुत्वसंभवात्केवलं तत्तंत्रत्वादित्यत्र केवलमित्येतत्स्वरूपकथनपरमित्यर्थः ॥ केवलमित्युक्ताभावाच्चोते। केवलं तत्तंत्रत्वादिति लक्ष्मीमतेर्यद्भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तं तस्य ब्रह्ममतावभावच्येत्यर्थः ॥ अत एवोति । प्राय इत्यनेन केवलतत्तंत्रत्वस्य व्यावर्त्यादेव लक्ष्मीज्ञाने केवलं तत्तंत्रत्वस्य व्यावर्त्यत्वादेव लक्ष्मीज्ञाने केवलं तत्तंत्रत्वमुक्तमित्यर्थः । अनेन स्वरूपकथनपरस्य केवलमित्यस्य प्रयोजनमुक्तं भवति ॥ यथोक्तामिति । अवृद्धिर्ह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत इति भाष्योदाहृतप्रमाणवचने प्रायिकमित्युक्त्या वृद्धिह्रासवत्त्वं प्रतीयत इति भावः ॥ अतत्त्वार्थवदिति । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतमिति गीतावाक्येऽतत्त्वार्थवद्यथास्थितताकारविपरीताकारगोचरं । अल्पमीषत्समीचीनं ज्ञानं तामसमिति विपर्ययबहुलस्याल्पसमीचीनज्ञानस्य तामसत्वमुक्तमिति भावः । न च वाच्यमत्र विपर्ययबाहुल्यं न प्रतीयत इत्यल्पपदसमभिव्याहारेणातत्त्वार्थवदिति मतुपो भूमार्थतया तत्प्रतीत्यवश्यंभावात् ॥ प्रमाणावधीरणादिति । प्रमाणतिरस्करणादित्यर्थः ॥ कारणैकत्वादिति । मिथ्याज्ञानकारणस्य तमोगुणस्यैकत्वादित्यर्थः। ननु मतानां यदा सर्वात्मनोच्छेदस्तदा तत्तन्मतसमाश्रयणरूपसहकारिवैचित्र्याभावान्मूलकारणतमोगुणस्य चैकत्वान्मिथ्याज्ञानेनाप्येकविधेन भाव्यमित्यत आह ॥मतानां चेति। अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदस्तु कस्यापि समयस्येत्यतो विभुरिति समयपादे मतानां प्रवाहरूपेणाद्यंतशून्यत्वमुक्तमित्यर्थः । यद्वा । अनादिमिथ्याज्ञानवैचित्र्यं प्रतिपादितमवैचित्र्यस्य प्रयोजकत्वं न संभवतीत्यतो-

सा

मतानां चेत्युक्तमित्यवतार्य मतानां च प्रवाहतोऽनादित्वं समयपाद उक्तमिति व्याख्येयं ॥ गुणभेदत इति । सत्त्वरजस्तमोगुणानामवांतरवैचित्र्यमपि गुणभेदशब्देन विवक्षितमिति भावः । दिदर्शयिषुः दर्शयितुमिच्छुः ॥ देहावस्थानस्येति । आत्मनोदेहावस्थानस्य कर्मनिमित्तकत्वादित्यर्थः ॥ तत इति । देहान्मोक्षानंतरमित्यर्थः ॥ संनिवेश इति। संस्थानविशेष इत्यर्थः । अनंतचतुष्टयावाप्तिरिति । जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुण इति जिनेनोक्तत्वादाविर्भूतानंतैतद्गुणचतुष्टयावाप्तिर्मुक्तस्य तेनोच्यत इति भावः । अत एव समयचरणे जिनमतानुवादावसरे जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणमित्युक्तं । तत्र ज्ञानदर्शनयोः सामान्यविशेषरूपविषयकतो भेदश्चितनाश्रित इति। सिध्यतीति पूर्वेणान्वयः ॥ तेनेति। विप्रतिपत्तिविशेषणलाभेनोर्ध्वं प्रक्षिप्तस्य पाषाणादेर्गतौ बाधः। देवदत्तस्य पर्वतारोहणादिरूपगतौ वा सिद्धार्थत्वं च न भवति। हेतौ चेतनाश्रितेति विशेषणलाभेनाचेतनगतौ व्यभिचारश्च न भवतीत्यर्थः। न च वाच्यं पक्षतावच्छेदकैक्येऽशतः सिद्धसाधनत्वमयुक्तमिति । पक्षैकदेशे साध्यसिद्धावंशतः सिद्धसाधनत्वमिति मतावष्टंभेनैतद्ग्रंथप्रवृत्तेः। ननु दूरगतित्वादिति दूरत्वेन हेतुर्विशेष्यते सुखार्थगतेश्च समीपगतित्वेनोक्तविशेषणाभावान्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥दूरत्वस्य चेति । ननु सुखार्थायां मंदगतौ व्यभिचारनिरासाय तीव्रत्वं विशेषणमस्त्वित्यत आह ॥ तीव्रत्वस्यापीति। ननु दुःखसाधनत्वलक्षणाप्राप्तिर्न विवक्षिता चेत् का तर्हि विवक्षितेति पृच्छति ॥ किं तर्हीति। उत्तरमाह ॥ समानकालीनेति । दुःखेन सहैकाधिकरणत्वमात्रसाधने मुक्तगतेः संसारकालीनदुःखसमानाधिकरणत्वात्सिद्धसाधनता स्यात्त-

न्निरासाय समानकालीनपदं । स्वसमानकालीनपरं। महताऽल्पेन चेति दुःखेनेति शेषः ॥ न सुप्तगताविति । आंदोलिकामारुह्य सुप्तः सन् यो गच्छति तदीयगतौ न व्यभिचार इत्यर्थः । लौकिकी यथेत्यत्र लौकिकीत्यनेनाचेतनगतिग्रहणे तत्र दुःखेनेतत्त्वरूपसाध्यवैकल्यापत्तिरित्यत आह ॥ लौकिकी देवदत्तादिगतिरिति ॥ अन्यथेति । एकशब्दस्यानुमानविशेषणत्वे पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति समासशास्त्रे एकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपाते एकानुमानशरणस्येति निर्देशः स्यादिति भावः ॥ पक्षेतरोऽयमिति । यद्यप्यनूर्ध्वत्वविशेषणेनाचेतनाश्रितोर्ध्वगतेरपि व्यावर्तनात्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वाभावेन पक्षेतरत्वमनूर्ध्वगतित्वस्य तथाऽपि साधनव्यापकत्वोपयुक्तपक्षमात्रव्यावृत्तिप्रयोजकविशेषणवत्त्वात् पर्वतावयववृत्तिरूपादिव्यावर्तकविशेषणोपेतपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरिव पक्षेतरत्वमिति द्रष्टव्यं ॥ लक्षणेति । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसंपत्तौ पक्षेतरस्याप्युपाधित्वमस्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ अनेनेति । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ दुःखेतत्वे सत्यूर्ध्वगातित्वाभावस्याभावेन साध्यव्यापकत्वेनेत्यर्थः ॥ केवल इति । अधर्मे दुःखेतत्वरूपसाध्यवत्यूर्ध्वगतित्वाभावरूपोपाधेरपि सत्वात्तस्य केवलसाध्य उपाधित्वं संभवतीति शंकितुर्हृदयं ॥ तदा हीति । दूरोर्ध्वगमने हि खगे दुःखकार्याणि दृश्यंत इत्यर्थः ॥ ऊर्ध्वं गच्छत्येवेति । ऊर्ध्वं गच्छत्येव खगे दुःखकार्याणां मुखग्लान्यादीनां पर्वतशिखरादूर्ध्वदेशस्थपुरुषेण दृश्यमानत्वादिति भावः ॥ व्यभिचारादर्शनादिति । यद्यपि खगशरीरनिष्ठोर्ध्वगतौ दुःखसाधनत्वरूपदुःखेतत्वे

सत्यपि शरीरिवृत्तित्वस्याभावाद्व्यभिचारः तथाऽप्यभिमन्यमानगतधर्मस्य परंपरासंबंधेनाभिमानिवृत्तित्वमस्तीति न व्यभिचार इत्याशयः । शरीरासंबद्धानामपि कंटकादीनां दुःखसाधनत्वाभावात्तत्संबद्धानां तेषां दुःखसाधनत्वेऽपि शरीरद्वारा शरीरिवृत्तित्वस्यापि तत्र सत्वान्न व्यभिचार इति बोध्यं । ननु प्रतिसाधनरूपेऽनुमाने उपाधेरदूषणत्वेन तदुद्भावनस्यैवासंगततया तद्दूषणास्यावक्तव्यत्वे प्रागनूर्ध्वगतित्वरूपोपाधेः कथं दूषणत्वमुक्तमित्यत आह ॥ पूर्वोपाधेरिति । पूर्वमुद्भावितस्यानूर्ध्वगतित्वरूपोपाधेः प्रतिसाधनरूपेऽनुमाने दूषणत्वमंगीकृत्य साध्याव्यापकत्वेन तस्यादूषणत्वं व्युत्पादितं । तथा चाभ्युपगमवादत्वेन पूर्वग्रंथस्य प्रवृत्तत्वान्न पूर्वोत्तरविरोध इति भावः । प्रतिपक्षरूपानुमास्य प्रतिबंधक एव प्रतिपक्षोऽस्त्वित्यत आह ॥ प्रथमेनैवेति । प्रथमेन स्थापनानुमानेनैव प्रतिपक्षानुमानस्य प्रतिबद्धत्वान्न तत्प्रतिबंधकत्वं प्रतिपक्षांतरस्य युक्तमिति भावः ॥ अत एवेति । प्रतिपक्षानुमाने प्रतिपक्षस्यादूषणत्वादेव तदुन्नायक उपाधिरप्यदूषणमिति भावः ॥ गतित्वं विशिष्टमिति । चेतनाश्रितत्वविशिष्टं गतित्वमित्यर्थः । तथा च चेतनाश्रितगतित्वस्यैव साधनत्वेन प्राग्विवक्षितत्वात्तद्व्यापकत्वमनुपपाद्य केवलगतित्वव्यापकत्वोपपादनमसंगतमयुक्तं च । शरीरिवृत्तित्वस्य पाषाणादिगतावभावेन तस्य केवलगतित्वं प्रत्यव्यापकत्वादिति चोद्यमनवकाशमिति भावः ॥ बाधादिप्रसंगादिति । अचेतनगतौ बाधः । देवदत्तादिगतौ सिद्धार्थत्वमिति दूषणप्रसंगादित्यर्थः । या गतिरिति । या चेतनाश्रितगतिरित्यर्थः ॥ गतिमत्त्वादिति । ईश्वरस्यापि गतिमत्त्वात्तद्गतौ शरीरिवृत्तित्वोपपादनायेश्वरस्यापि शरीरित्वमंगी-

कार्यमित्यर्थः ॥ इतिशब्दोऽत्रांतेऽध्याहार्य इति । तथा च न प्रसंगः क्वचिद्भवेदितीत्यतिप्रसंगः स्यादिति मूलस्यान्वय इति भावः ॥ एतेनेति । मुक्तगतौ चेतनाश्रितगतित्वेन शरीरिवृत्तित्वस्य साधनेनेत्यर्थः ॥ तत्त्वज्ञानमिति । अभ्युपैतीति संबंधः ॥ अभ्युपगम इति । बुद्धस्य करणपाटवतत्त्वज्ञानाभ्युपगम इत्यर्थः । असुराधिकारत्वादित्यत्राधिकारशब्दस्य भावार्थत्वेनासुराणामधिकारो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वक्तव्यः । स च जघन्य इत्यभिप्रेत्य तत्पुरुषोपपत्तयेऽधिकारशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ अधिक्रियंतेऽस्मिन्निति ॥ वेदमार्ग इतीति । असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्ततामित्यत्र वेदमार्ग इति पदं वेदमार्गेऽयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्ततामिति पूर्वोत्तरेण च संबध्यत इत्यर्थः । प्रवर्ततामित्यत्र परस्मैपदे चंद्रादयस्तु मन्यंते सर्वस्मादुभयं पदमिति वा चक्षिङोऽग्न्युनुबंधकरणादनुदात्ते त्वनिमित्तमात्मनेपदमनित्यमिति वा समाधानं द्रष्टव्यं ॥ तदनुमेयमिति । अपरोक्षतयाऽवभासमानो ज्ञानगतो नीलाद्याकारः कादाचित्कत्वात्किमपि कारणमपेक्षमाणो बाह्यं नीलाद्यनुमातीति ज्ञानव्यतिरिक्तं बाह्यं नीलादिकमनुमेयमिति सौत्रांतिकमतमिति भावः ॥ यथायथामिति ॥ यथा स्वे यथार्थेति । यथा स्वमित्यर्थे यथाशब्दस्य
य द्विर्वचननपुंसकलिंगत्वयोर्निपातित्वाद्यथार्थमिति साधु ॥ अज्ञानेति । तमसोऽज्ञानकारणत्वादज्ञानशब्देन तमोगुणो लक्ष्यत इत्यर्थः । प्रमादमोहाविति वचनोदाहरणेन तमोगुणस्याज्ञानकारणत्वं तमस एव मोहकारणत्वादज्ञानशब्देन तमोलक्षणीयमित्येतच्चोपपादितमिति ज्ञेयं । उक्तं च भाष्यकृता । तमसैवान्यथामतिरिति ॥ संवृत्याऽज्ञानेनेति । संत्रि- ॥१६॥

यतेऽनेनेति संवृतिशब्दितमज्ञानमिति भावः । ननु प्राक् मुक्त्यवस्थायां न किंचिदित्युक्तमिदानीं संवृतेर्ध्वंसे शून्यतैवापारमार्थिकी शिष्यत इत्युच्यतेऽतो विरोध इत्यत आह ॥ संवृतिध्वंस एव मोक्ष इति वक्ष्यतीति । स्वयंभातमित्यस्यैव प्रपंचनमिति । प्रमाणावेद्यत्वस्यैव तन्मते स्वयंभातत्वशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ नानासंवृतीति । यद्यपि संवृतिरेका तथाऽपि तस्या आवरणविक्षेपाद्यनेकशक्तिमत्त्वान्नानात्वोक्तिः । वस्तुतस्तु संवृतिकार्यत्वेनाहंकारादीनां संवृतिसंज्ञकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेण नानात्वोक्तिरिति ध्येयं ॥ तदुपलक्षितमिति । संवृतिकार्यप्रवाहविलयोपलक्षितमित्यर्थः ॥ उपाधिकृतानेकात्मवादमिति । सत्योपाधिकृतानेकात्मवादामित्यर्थः ॥ संवृत्या नानाभूतयेति । यद्यपि संवृत्यैव त्वनेकधावच्छिन्नमित्येव मूलेऽस्ति तथाऽप्यनेकधा संवृत्यावच्छिन्नमित्यत्रानेकधेत्यस्य पर्यवसितार्थमाभिप्रेत्य नानाभूतयेत्युक्तं । ननु संवृत्या नानाभूतयावच्छिन्नमित्यनेनैकात्मवादव्यावृत्तिप्रतीतावपि संवृत्यावच्छिन्नमेव न तु स्वभावत इत्यनेन स्वाभाविकानेकात्मवादव्यावृत्तिप्रतीतावपि सत्योपाधिकृतानेकात्मवादव्यावृत्तिर्न प्रतीयतेऽतत्प्रत्यायकस्याभावादित्यत आह ॥ संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां चेति । संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां च मिथ्यात्वाभिप्रायेणैव नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तं । अन्यथा नानापुद्गलतामित्येवावक्ष्यत् । अतो नानापुद्गलशब्दितत्त्वोक्तिमहिम्ना संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां च मिथ्यात्वप्रतीतेः सत्योपाधिकृतानेकात्मवादव्यावृत्तिरपि प्रतीयत एवेति भावः । नानापुद्गलशब्दितत्वमित्यस्य शेषं पूरयति ॥ भवतीति शेष इति ॥ अनादीति । अनादित्वे

सत्यनिर्वाच्यत्वरूपलक्षणस्यावरणविक्षेपादेः कार्यस्य शून्यवाद्यभ्युपगतसंवृतौ मायावाद्यभ्युपगतमायायां चैकत्वादित्यर्थः ॥ संवृतिकार्येति । व्याप्तिनिरासायानादित्वविशेषणं । तावन्मात्रं च शून्येऽतिव्याप्तमिति तन्निरासार्थमनिर्वाच्यपदं । नन्वेवमपि शून्यसंवृतिसंबंधेऽतिव्याप्तिः । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपविशेषणप्रक्षेपेणानादिपदं व्यर्थमिति चेन्मैवं । अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । अत्र चानादिपदं घटाद्युपादाने मृदादावतिव्याप्तिनिरासाय । उपादानपदं च शून्यसंवृतिसंबंधेऽतिव्याप्तिनिरासार्थं । ज्ञाननिवर्त्यपदं तु स्वरूपकथनपरं । निवर्त्यपदेनैव शून्यनिरासात् ॥ वैधर्म्यामिति । तदवृत्तिधर्मवत्त्वं ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मावृत्तिधर्मवत्त्वं शून्ये नास्तीति मायावादिशून्यवादिनोः संमतमित्यर्थः ॥ अतः शब्दभेदमात्रमिति । वैधर्म्याभावस्योभयसंमतत्वाच्छून्यमिति ब्रह्मेति च शब्दभेदमात्रं न वस्तुभेद इत्यर्थः ॥ तद्व्यावृत्तीति । असत्यादिव्यावृत्तिवाचीनीत्यर्थः ॥ सकलमप्युक्तमिति । सदादिशब्दानामसत्यादिव्यावृत्तिप्रयोजनत्वं तद्वाचिनामनेकेषां पदानां शून्ये वृत्तिरित्येतत्सकलमप्युपलक्षयतीत्यर्थः ॥ नांगं धत्त इति । अंगं शरीरं स्वरूपमिति यावत् । तथा च स्वरूपं न लभत इत्यर्थः ॥ अविद्यावद्विषयाणीति । यद्यपि शांकरभाष्ये देहेंद्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यादिना ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्याश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तंत इत्यंतेन ग्रंथेन भामत्यां च तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदांता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव न हि प्रमात्रादिविभागा-

इतेऽर्थाधिगम इत्यादिना राजा राजसूयेन यजेतेत्याद्याश्रमाध्यासः । गृहस्थःसदृशीं भार्यां विंदेतेति वयोऽध्यासः । कृष्णकेशोऽग्निना दधीतेत्यादिरवस्थाऽध्यासः । अप्रतिसमाधेयव्याधिनां जलाधिपातेन प्राणत्यागः । अधिग्रहणं पातकोपपातकसंकलीकरणपात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोऽपि संग्रहार्थमित्यंतेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानां शास्त्राणां चाऽविद्यावत्पुरुषविषयत्वमेवोक्तं । तथाऽप्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वस्यातत्त्वावेदकत्वं विनाऽनुपपत्तेरर्थात्तदप्युक्तमेवेति भावः ॥ नित्यत्वव्युत्पादनं चेति । वेदनित्यत्वव्युत्पादनं तत्प्रामाण्यसिध्यर्थत्वात् उक्तरीत्या चातत्त्वावेदकत्वेन मायावादिनाऽभ्युपगतस्य वेदस्य प्रामाण्याभावात् तत्सिध्यर्थं वेदनित्यत्वव्युत्पादनं तु व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ दीर्घ-भ्रांतिकरीति । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति कर्मण्युपपदे करोतेष्टप्रत्यये टित्वात् ङीप् । किंत्विदमिति । दीर्घ-भ्रांतिहेतोरतत्त्वावेदकप्रमाणत्वं किं लोकवृत्तमनुसृत्योच्यते किंवा स्वसंकेतमात्रेणेत्यर्थः । नन्वल्पकालानुवृत्तभ्रांति-हेतोर्दीर्घभ्रांतिहेतोश्चाप्रामाण्ये विशेषाभावात्कथं रज्जुसर्पविज्ञानादप्याधिक्येनामानत्वमल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतोरागमस्या-पाद्यत इत्यत आह ॥ अप्रामाण्य इति । उभयोरप्रामाण्ये विशेषाभावेऽपि दीर्घभ्रांतिहेतोर्दीर्घभ्रांतिप्रयुक्तकार्यातिशयसं-पादकत्वेन कार्यातिशयविवक्षया दीर्घभ्रांतिहेतोर्वेदस्य रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्येनाऽमानता स्यादित्युक्तमित्यर्थः । मूले रज्जुसर्पादिविज्ञानपदं करणव्युत्पत्त्या रज्जुसर्पादिभ्रांतिहेतुपरं । एवं तलनैल्यादिविज्ञानमित्यादावपि विज्ञा-नपदं तद्धेतुपरमिति ध्येयं ॥ तेषामपीति । तलनैल्यादिज्ञानहेतूनामपि प्रामाण्यसंकेतः करणीयोऽल्पकालानि-

वर्त्यभ्रांतिहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः । शंकते ॥ ब्रह्मज्ञानेति । आकाशे तलनैल्यज्ञानस्य छत्राकारत्वविज्ञानस्य चंद्रप्रादेशिकत्वज्ञानस्य च ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वाभावान्न तेषां प्रामाण्यसंकेतकरणप्रसक्तिरिति भावः ॥ अस्यैवेति । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्याविषयत्वोक्त्याऽल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वोक्त्याऽल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वस्य प्रामाण्यसंकेतकरणहेतुत्वेनाविवक्षितत्वेनाग इति शब्दाद्वर्णदैर्घ्यादिकं ज्ञात्वा गिरिं वा कुंजरं वा प्रतिपद्यमाना भ्रांता न खलु भवंतीति वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं प्रमाणत्वेन परः कथमुदाहरेत् । वर्णदैर्घ्यादेर्वर्णतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेन ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वाभावादित्यर्थः ॥ किं चैवंविधमिति । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वरूपं वेदप्रामाण्यं शून्यवादिनाऽप्यंगीकृतमेव । निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोरित्युक्तन्यायेन शून्यस्यैव ब्रह्मतया शून्यतत्त्वज्ञाननिवर्त्यस्य सर्वस्य वेदार्थस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यतायाः शून्यवादिमतेऽपि सत्वादतः कथमयं शून्यवादिनः सकाशान्मायावादिनो विशेष इत्यर्थः ॥ अद्वितीयं तत्त्वं प्रतिपादयतस्तत्त्वमसीत्यादेरिति । यद्यपि पूर्वतंत्रे रथघोषेण माहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीत्यत्र इतरेतरयोगद्वंद्वे पदद्वयमपि श्रुतिवृत्तं स्यात्तदा तु रथघोषाभ्यामिति द्विवचनं स्यात्। समाहाराश्रयणे तु द्वेऽपि पदे समाहारलक्षणार्थे स्यातां। ततो वरं पूर्वपदमात्रे लक्षणावृत्तिमंगीकृत्य षष्टीसमासाश्रयणमिति पदद्वयलक्षणाश्रयणस्य जघन्यत्वोक्तेः । तत्त्वंपदयोर्लक्षणाश्रयणेन तत्त्वमसीत्यादेर्मायावाद्युक्तं शोधितचैत- ॥१८॥

न्यैक्यपरत्वं न संभवति किंत्वेकपदामुख्यवृत्त्याश्रयणेन त्वं तन्नियम्योऽसीत्याद्यर्थपरत्वमेव न्याय्यं । उक्तं चैतदेवाभिप्रेत्याचार्यचरणैर्विष्णुतत्त्वनिर्णये । न च जीवब्रह्मणोरभेदे कश्चिदागम इति । तथाऽपि तत्त्वमसीत्यादेः
यै पूर्वतंत्रन्यायविरुद्धमपि पदद्वयलक्षणैक्यपरत्वं मायावादिनांऽगीकृतमिति तथाऽनूदितं । न च वाच्यमुपक्रमादिना निर्विशेषे तात्पर्यस्य निश्चितत्वात्तत्त्वमसीत्यादौ पदद्वयलक्षणाकल्पनं युक्तमिति । सदेवेत्याद्युपक्रमस्थसदादिशब्दैः सत्त्वादिविशिष्टस्यैव प्रतीतेरुपक्रमादिना सविशेष एव तात्पर्यस्य निश्चितत्वात् । न चोपक्रमादिविशेषे तात्पर्यग्राहकमुपक्रमाद्यंतरमस्ति । न च वाच्यं विनिगमकाभावात्पदद्वयलक्षणेति । असिपदान्वयार्थं तत्पद एव लक्षणायाः
त्व कल्प्यत्वात् । ननु सत्यादिवाक्यार्थस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणि मायावादिनांऽगीकृतत्वात् । शून्यवादिना तु शून्ये तस्यानंगीकृतत्वेन वैषम्यात्कथं साम्योक्तिरित्यत आह ॥ सत्वमपीति । सद्रूपत्वमपि शून्यवादिना शून्यस्यांगीक्रियत इत्याशयेन साम्योक्तिरित्यर्थः । उक्तवाक्यं शंकोत्तरत्वेनावतारयन् शंकामुत्थापयति ॥ शून्यं नामेति। सद्विरोधित्वं सदन्यत्वमसत्वाभिप्रायेण शून्यमिति कुतो नोच्यत इत्यत आह ॥ तत्त्वमिति । शून्यं तत्त्वमित्यंगीकारादित्यर्थः। अनृतजडाविरोधिरूपमंतत्रयमलबंधनदुःखताविरुद्धमिति मायावादिवचनंप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ तस्यतापिन इति । तायिन इति पाठे चार्थवर्णनं समयपादेऽस्माभिः कृतमनुसंधेयं ॥ धर्मादिष्विति । धर्मार्थकामेष्वित्यर्थः ॥ न त्वात्मन एवायमिति । फलमिति वर्तते । नन्वात्मसमानकालस्यात्मविनाशलक्षणमोक्षस्या-

त्मीयफलत्वं कथमित्यत आह ॥ धर्मादिवदिति । अभ्युदयरूपाणां धर्मार्थकामानां फलसमानकालत्वावश्यंभावेऽपि मोक्षस्याभ्युदयरूपत्वाभावादात्मसमानकालतोपपद्यत इत्यर्थः ॥ उपपादितं चैतिदिति । पशवोऽपि देहात्मविवेकज्ञानवंत इति यत्तदेतत्कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते । जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः । भयाभयस्वभावादौ कारणानि विजानते । अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् । अन्वयव्यतिरेकादेरनुसंधानविस्मृतौ । परदेहांतरं ज्ञानं देहैक्यावसतिः कुत इत्यादिनोपपादितं च । अतो देहात्मविवेकज्ञानविधुरा इत्येतदेवाऽयुक्तमिति भावः ॥ कारणं च दुःखस्यात्मैवेति । तथा च दुःखात्यंतनिवृत्तिमिच्छता दुःखकारणस्यात्मनो निवृत्तिरन्वेष्टव्येति भावः । न केवलं दुःखकारणत्वादात्मनस्तन्नाशस्येष्टव्यत्वं किंतु दुःखहेत्वधर्मार्जनाधारत्वाच्चात्मनस्तन्निवृत्तेरेष्टव्यत्वमित्याह ॥ जागर एव भावात्सुप्तावभावादिति । दुःखस्येति शेषः । विषयवेदना विषयानुभवः ॥ आत्मावधिकस्यैवेति । आत्माश्रयस्य देहादिरूपकारणस्यैव नाश एष्टव्यो न त्वात्मनोऽपीत्यर्थः । यद्वा इष्टोत्कर्षपरंपरायामात्मनोऽवधित्वादेहादेरात्मावधिकत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ पारिव्राज्यादीति । संन्यासादिरूपकारणानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ भावार्थेति । भावार्थप्रतियोगिकत्वरूपमभावत्वं भावत्वं यस्य शून्यस्य तत्त्वतो नेति शून्यवादिवचनादित्यर्थः ॥ तादित्यात्माभाव इत्यादिनेति । आत्माभावे पुमर्थःक इष्टस्यात्मावधिर्यतः । यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षस्याद्भुतशून्यता । कल्पितत्वाद्विशेषाणामित्युक्तं समस्तं तादित्यनेन

परामृशतीत्यर्थः । नापि शून्यतापत्तिरिति मायावादिनोच्यत इति संबंधः ॥ अनुज्ञयैव वर्तामह इति । अस्मन्मते मुक्तावविद्याकामकर्मादिबद्धत्वापगमेन जीवस्य स्वयोग्यपरमानंदभोक्तृत्वाविर्भावस्य सत्वादिति भावः ॥ आनंदरूपतेति । जीव आनंदरूपः परमप्रेमास्पदत्वात् सुखवदिति परेणाप्यस्यैवाहंप्रत्ययविषयसाकाररूपस्यानंदरूपत्वसाधनाय परमप्रेमास्पदत्वस्य मा न भूवं भूयासमिति इच्छानुभवबलेनोपपादितत्वात्तदेव रूपं परमेष्टमनुभूयत इत्यर्थः । अनुभवसिद्धं मा न भूवं भूयासमित्याशासनमहंप्रत्ययविषयसाकाररूपाद्विविक्तं किमपि निराकाररूपमनुसंधायाहं मा भूवमिति न किंतु भूयासमेवेति लोके आशास्ते येन निराकाररूपस्यैव परमप्रेमास्पदत्वं स्यादित्यर्थः ॥ कः प्रतिमल्ल इति । कः प्रतिवादीत्यर्थः ॥ संवलितरूप इति । अहमित्यत्र भासमाने चिदचित्संवलने निराकारं रूपमस्तीत्यतो मा न भूवं भूयासमित्याशीरिति चायुक्तं निराकाररूपस्य सर्वथाऽप्यबुद्धिस्थत्वेनोक्ताशासनस्य तद्विषयत्वायोगादित्यर्थः ॥ आशासनं चेति । मा न भूवं भूयासमिति इच्छा च साकारस्यैव, निराकारस्य तदनुपपत्तेर्नचान्यस्य साकारस्याहंप्रत्ययाविषयस्यासिन्निराकारे निरुपाधिकः प्रेमा संभवतीति साकाररूपस्यैव तादृशप्रेमविषयत्वात्तदेवेष्टतममित्यंगीकार्यं । तस्य च मोक्षे मार्यवादिना नाशस्य चांगीकृतत्वात् मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं कथं न स्यादिति भावः । आशासनं च साकारमेवेति पाठे आशासनं च साकारसंबंध्येवेति संसारित्वेन मूलप्रत्ययं बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट्प्रत्ययं वाऽऽश्रित्याशासनकर्तृ च साकारमेवेति वाऽर्थोऽनुसंधेयः ।

न हि

रामानुजभाष्ये विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यत्र विज्ञानशब्दस्य ज्ञातृवाचित्वसिध्यर्थं कृत्यल्युटो बहुलमिति वा कर्तरि ल्युडाश्रिते संसारित्वं वाऽऽश्रित्य नंदिग्रहीत्यादिना कर्तरि ल्युडित्युक्तत्वात् अत्रापि तदाश्रयणं युक्तं ॥ ब्रह्मभावश्चेति । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नोऽभिदेति ब्रह्मणः शून्याभिन्नत्वस्योपपादितत्वात् ब्रह्मभावश्च शून्यभावान्न भिद्यत इत्युपपादितप्रायं। तथा च मुक्तौ ब्रह्मभावाविर्भावं वदता मायावादिना शून्यतापत्तेरुक्तत्वात्। नापि शून्यतापत्तिर्मायावादिनोच्यत इत्येतदयुक्तमिति भावः । ब्रह्म च परमानंदात्मकमिति भवत्येव तद्भावः पुरुषार्थ इति यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याशयेनाह ॥ आनंदरूपता चेति । ब्रह्मण इति शेषः । आनंदस्य प्राक्सिद्धत्वेऽपि प्रकाशमानत्वविशिष्टानंदस्य वाऽऽनंदप्रकाशस्य वा प्रागसिद्धत्वेन पुरुषेणार्थनीयतया पुरुषार्थत्वं युक्तमित्याशयेन शंकते ॥ प्रागविद्ययेति। । प्रकाशाभिन्नस्यानंदस्य प्रतीयत इत्यनेनोक्तस्य प्रकाशकर्मत्वस्य प्रत्येतीत्यनेनोक्तस्य प्रकाशकर्तृत्वस्य चानंगीकारादित्यर्थः। ननु शून्यस्य भाव इत्यर्थे विहिते न शून्यतेति तल्प्रत्ययेन शून्यतायाः शून्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपविशेषलाभात्कथं निर्विशेषत्वमित्यत आह ॥ तल्प्रत्ययोऽपि हीति । ननु प्राङ्मोक्षः स्याद्घटशून्यतेत्यत्र शून्यताशब्देन नाभावोऽभिधीयते किंतु नष्ट आत्मा घटश्चेति व्याख्यातत्वेन घटाभावो विशेषः स्यादिति कथं घटाभावस्य ग्रहणमित्यत आह ॥ भावशब्दः कर्तृसाधन इति। भवतीति भाव इति भावशब्दस्य कर्तृसाधनत्वेन भावोऽभाव इत्यभावशब्दस्य

अनंगीकारात् इति



निःस्वरूपापरपर्यायशून्यवाचित्वात् घटाभावशब्देन प्राक्प्रकृतघटशून्यता लभ्यत इति भावः । न च वाच्यं नष्ट आत्मा घटश्च शून्यताशब्देनाभिधेयेते। तौ चाप्रामाणिकाविति प्राचीनोक्तिरयुक्ता नष्टशब्दितध्वंसप्रतियोगिघटस्याप्रामाणिकत्वाभावादिति वाच्यं । नशअदर्शन इत्यस्मान्निष्पन्नेन नष्टशब्देन नष्टोऽदृष्टो निःस्वरूपइति यावदिति निःस्वरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि प्राक् घटशून्यतेत्युक्तमिदानीं तु घटाभाव इत्येवोच्यत इति वैरूप्यमिति वाच्यं। आत्मशून्यतां मोक्षमाचक्षाणेन परेण शून्यतेति तल्प्रत्ययो व्यवहारार्थमेवोपादीयते न तु कमपि धर्मं प्रतिपादयतीति शून्यशब्दस्य स्वरूपमात्रप्रत्यायकत्वस्योक्तत्वात्प्रतिबंदीं गृण्हता सिद्धांतिनापि शून्यप्रत्यायक एवशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यभिप्रायेणेदानीं घटाभाव इत्येव प्रयोगस्योपपत्तेः । नन्वेवमपि पूर्वं नष्टो घटो घटशून्यतेति निःस्वरूपवाचिनष्टपदं विशेषणत्वेन प्रयुक्तमिदानीं घटाभाव इति तद्वाच्यभावपदं विशेष्यत्वेन प्रयुज्यत इति वैरूप्यं । न चात्राप्यभावपदं विशेषणमेवेति वाच्यं । तथात्वे तस्य पूर्वनिपातापत्तेरिति चेन्मैवं । अभावश्चासौ घटश्चेति कर्मधारये कडाराः कर्मधारय इत्यभावशब्दस्य कडारादित्वेन परतः प्रयोगोपपत्तेः । वस्तुतस्तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारित्वादेवं निर्देशः कृत इति द्रष्टव्यं । ननु शून्यवादिना वेदादिप्रामाण्यस्यानंगीकृततया तेन स्वाभिमतमोक्षे वेदादेः प्रमाणीकर्तुमशक्यत्वेऽपि मायावादिना वेदादिप्रामाण्यस्यांगीकृतत्वात्तेन स्वाभिमतमोक्षे वेदादिकं प्रमाणीकर्तुं शक्यमेवेत्यत आह ॥ मायावादिनामिति ॥ न तैर्विनेति । तैः शरीरादिभिर्विना आत्मदुःखहेतुर्न चेत्तेऽपि शरीरादयोऽपि

ता

प

तादृशा आत्मानं विना दुःखहेतवो न भवंत्येव । ततो निर्दोषं द्वयमपि द्वयशब्देन शरीरादिभिर्विनाऽऽत्मा दुःखहेतुर्नेति दुःखाभावहेतुत्वेनोक्तं शरीरादिशून्यत्वं ते शरीरादयोऽप्यात्मानं विना दुःखहेतवो न भवंतीति दुःखाभावहेतुत्वेनोक्तमात्मशून्यत्वं च गृह्यते । निर्गतो दुःखरूपदोषो यस्मात्तं निर्दोषं दुःखाभोगोपयोगिद्वयमप्येवं दुःखाभावोपयोगित्वाकारेण पुरुषार्थ इति शेषः । शरीराद्यात्मनः प्रेमास्पदत्वात्तच्छून्यं कथं पुरुषार्थ इत्यत आह ॥ वैराग्यं च द्वयोस्तत इति । तच्छब्देन शरीरात्मनोरन्यतरस्यान्यतरसाहित्याभावे दुःखाहेतुत्वोक्त्याऽर्थात् परस्परसाहित्ये यद्दुःखहेतुत्वं लब्धं तत्परामृश्यते । तथा च द्वयोः (शरीराद्यात्मनोर्दुःखहेतुत्वात्तत्र वैराग्यं च रागाभाव एव भवति ) शरीराद्यात्मनोर्महादुःखहेतुत्वात्तत्र वैराग्यं च रागाभाव एव भवति । शरीराद्यात्मनोर्महादुःखसाधनत्वमविदुषां खद्योतसदृशात्यल्पसुखहेतुत्वं पश्यतां पामराणां ॥ तत्र प्रेमापरपर्यायरागस्य सत्वेऽपि विवेकिनां तदभावेन शरीरादिशून्यत्वात्मशून्यत्वयोः पुरुषार्थत्वसंभवाच्छरीरादिशून्यतादृष्टांतेनात्मशून्यतायाः पुरुषार्थत्वसाधनं युक्तमिति भावः ॥ यस्माददेह इति हेतुरिति । यथा पर्वतो वन्हिमानित्युक्त्वा यस्माद्धूमवानित्युक्ते तेन धूमवत्त्वादिहेतुरुक्तो भवति तथाऽत्रापि यस्मादेदह इत्यनेनादेहत्वादिति हेतुरुक्त इत्यर्थः ॥ प्रामाण्यादि चेति । प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि । अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यत इत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनेत्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ पदसहितं पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनेत्यादिवाक्यमुक्तप्रमेये शंकातत्परिहारपरत्वेन व्याख्यातुं शंकामुत्थापयति ॥ ननु न सर्वं ॥२१॥

इति ॥ अत्र तत्त्व इति । यद्यपि तत्त्वस्य प्रागप्रकृतत्वादत्रेत्यनेन परामर्शायोगस्तथाऽपि पूर्वयोजनायां पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनेत्यस्यातत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यत इत्यादिपूर्वोक्तमार्गपरत्वात्तत्र तत्त्वस्यापि यथाकथंचिद्बुद्धिस्थत्वादत्रेत्यनेन परामर्शो युक्त इति ध्येयं । अप्राकृतशरीरेत्यनेन प्रकृत्यात्मशरीराभाव एव प्रतीयते न तु भौतिकदेहाभाव इत्यत आह ॥ प्राकृतशब्देन जडमुपलक्ष्यत इति । ननु स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचनेति मुक्तस्य स्वेच्छया जडशरीरस्वीकारोक्तेर्जडशरीरराहित्यमयुक्तमित्यत आह ॥ तद्राहित्यंचेति । प्रदीपवदावेदुस्तथा हि दर्शयतीति चतुर्थपादसूत्रे शरीरमनुप्रविश्याऽपि तत्प्रकाशयंतः पुण्यानेव भोगाननुभवंति न तु दुःखादीन्यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टस्तत्रस्थं तैलाद्येव भुंक्ते न तु तत्काष्ण्र्यादि तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति हि दर्शयतीति हि मुक्तानां जडशरीरस्वीकारेऽपि तत्कृतलेपाभावोक्तेः । मुक्तस्य जडशरीरराहित्यं च चतुर्थपादोदितप्रकारेण तत्कृतलेपाभावरूपं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ एवमिति । अशरीरं वाव संतं प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुतिर्मुक्तस्यादेहत्वे प्रमाणमित्याशंक्यार्थांतरपरत्वेन व्याख्याता । तथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिः पराभिमतमोक्षे प्रमाणमित्याशंक्य यो ब्रह्म वेद सः स्वयोग्यगुणपूर्णत्वरूपब्रह्मत्वाक्रांतो भवतीत्याद्यर्थांतरपरत्वेन व्याख्यातव्येत्यर्थः । उक्तं च श्रुतेरुक्तार्थांतरपरत्वं संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यत्र तादृशार्थपरत्वस्य दर्शनात् । न हि शूद्रः संपूज्य ब्राह्मणव्यक्तिरेव भवति । किंतु ब्राह्मणत्वजात्याक्रांतः । उदाहृतश्रुतेरैक्यपरत्वे

पूर्वत्र यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहायेति भिन्ननदीसमुद्रदृष्टांतोक्तिः । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ब्रह्मप्राप्तिश्चायुक्ता स्यात् । तत्पक्षे नित्यं ब्रह्मभूतस्य जीवस्यापूर्वब्रह्मभावोक्तिरयुक्ता । भेदारोपनिवृत्तेः साध्यत्वेऽप्यशाब्दत्वादित्यादिकं न्यायामृतोक्तमनुसंधेयं । ननु व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र केवलमायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पठितत्वेन तस्मादिनिप्रत्ययः स्यान्न तु मायाशब्दांताद्द्वंद्वसमासादित्यत आह ॥ तत्र चेति । व्रीह्यादिषु च तदंतविधिरिष्यतेऽतो मायाशब्दांतादिनिप्रत्ययो युक्त इति भावः ॥ प्रतिवादिभ्यामिति । शून्यवादिमायावादिभ्यां शून्यब्रह्मणोर्मोक्षत्वेनाभ्युपगतत्वादित्यर्थः । दुःखादिभिन्नत्वादित्यनेन दुःखतादात्म्यं हेतुतयोच्यत इति प्रतीयते । तच्चायुक्तं । शून्यब्रह्मणोः प्रतिवादिभ्यां दुःखात्मकत्वस्यानंगीकृतत्वेनासिद्धेः साध्याविशेषाच्चेत्यत आह ॥ दुखप्रतियोगिकभेदरहितत्वादिति ॥ असंशयमितीति । असंशयमित्यनेन यद्दुःखप्रतियोगिकभेदरहितं तद्दुःखात्मकमिति व्याप्तेर्निश्चितत्वमाहेत्यर्थः ॥ किंच दुःखापायस्येति । आत्मनाशाभावेऽपि देहादिनाशेनैव दुःखापायस्य संभवादन्यथासिद्धेरात्मनाशस्य दुःखनिवृत्तिहेतुत्वाभावादात्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्तिहेतुत्वादित्यनुमानस्यासिद्धिश्चेत्यर्थः । चशब्दः पूर्वोक्तप्रतिपक्षरूपदूषणसमुच्चयार्थः । अन्यथासिद्धिश्चानुमानस्येति पाठे उक्तरीत्याऽन्यथासिद्धिरतः परोक्तहेतोरसिद्धिश्चेत्यध्याहारेण योजनीयं ॥ शरीरादिशून्यताऽपीति । अग्नीषोमीयहिंसा पापसाधनं हिंसात्वात् व्यर्थहिंसावदित्यत्र व्यर्थहिंसाऽपि न हिंसात्वात्पापसाधनं किंतु निषिद्धत्वादित्युक्ते पापसाधनत्वे निषिद्धत्व- 

स्यैव प्रयोजकत्वाद्यथा निषिद्धत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । तथाऽत्रापि शरीरादिशून्यताऽपीत्यादिना पुरुषार्थत्वे आत्मनिष्ठनिर्दुःखताहेतुत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् परोक्तानुमाने तदुपाधिरित्युक्तं भवति । पुरुषार्थत्वरूपसाध्यवत्सुखदुःखसाधनकंटकाद्यभावेऽप्यात्मनिष्ठनिर्दुःखताहेतुत्वस्य सत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् । दुःखध्वंसोपयोगित्वरूपसाधनवत्त्वेन पराभिमतायामात्मशून्यतायामात्मनिष्ठनिर्दुःखताहेतुत्वस्याभावेन साधनाव्यापकत्वाच्च । यद्यप्यस्य शुद्धसाध्याव्यापकत्वं तथाऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं बोद्धव्यं । यद्यपि प्रवृत्तेऽनुमाने उपाधेः प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन सिद्धांतिमते दूषणत्वात्प्रतिपक्षे प्रतिपक्षांतरवदुपाध्युद्भावनं व्यर्थमिवाभाति । तथाऽपि परमते तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वेनापि दूषकत्वात्पररीत्या परो दूषणीय इत्याशयेन तदुद्भावनं कृतमिति ध्येयं । पुरुषार्थत्वे दुःखध्वंसोपयोगित्वमात्रं न प्रयोजकं किं त्वात्मनिष्ठनिर्दुःखताहेतुत्वमेवेत्येतदुपपादयति ॥ न हीति । शरीरादिशून्यताऽपीत्यादिग्रंथः परोक्तहेतोरप्रयोजकत्वव्युत्पादनतया व्याख्येयः ॥ ननु शून्यभाव इति । शून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा मोक्षो न भवति निर्दुःखत्वादित्यत्र पक्षकृतः शून्यभावो ब्रह्मभावो वा भवतां सिद्धश्चेदपसिद्धांतो न चेदाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ॥ परानुमानेऽपीति । आत्मशून्यता पुरुषार्थः दुखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति परकीयानुमानेऽपीत्यर्थः ॥ ननु भोगश्रुतिरिति । स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वेत्यादिभोगश्रुतिः सगुणमुक्तिविषयाऽस्तु । तथा च भोगान्यथाऽनुपपत्त्या सगुणमुक्तानां शरीरसद्भावेऽपि परममुक्तानां तदभावेन अशरीरं वाव संतमित्यादिश्रुतेः प्राकृतशरीरराहित्यपरत्वेन संकोचा-

सु. टि. योगाददेहावस्थाया एव मोक्षसिद्धेः । विमतो ब्रह्मभावो न मोक्षः अदेहत्वादिति सिद्धांत्युक्तप्रतिपक्षानुमानं श्रुतिबाधि- कं०रा० च०द्वि०

तमितिभावः ॥ इत्युक्तविरोधादिति । सगुणमुक्तौ स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तस्य स्वरूपाविर्भावस्यायोगान्न भोग-

॥२३॥ श्रुतेः सगुणविषयत्वं । तथा च तस्याः परममुक्तिविषयत्वात्तत्र च भोगान्यथाऽनुपपत्त्या शरीरसद्भावसिद्धेरशरीरं वाव

संतमित्यादिश्रुतेः प्राकृतशरीरराहित्यपरत्वावश्यंभावेनादेहत्वावस्थाया एव मोक्षत्ववादिन्याः श्रुतेरभावान्न तद्बाधः

सिद्धांत्युक्तप्रतिपक्षानुमानस्येति भावः । शून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा मोक्षो न भवति निर्दुःखत्वादिति सिद्धांत्युक्तप्रतिपक्षानु-

माने विरोधं शंकते ॥ निर्दुःखत्वादिति ।मोक्षो दुःखात्मा स्यात् दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वादित्यत्र मोक्षत्वेना-

सद्वैतता भिमतयोः शून्यब्रह्मणोर्दुःखाद्भेदे च तदा स्यादिति यदुक्तं तत्र शंकते ॥ अथ सत इति । सतो दुःखाच्छून्यब्रह्मणो-

र्भेदे सद्वैततास्यात् । प्रतियोगिनः सत्वे तद्भेदस्यापि सत्वावश्यंभावात्प्रतियोगिभूतं दुःखं तु मिथ्या । ततस्तत्प्र-

तियोगिकभेदस्यापि मिथ्यात्वात्तादृशभेदेंऽगीक्रियमाणे सद्वैततापत्तिर्नेति भावः । यद्वा । सतो दुःखाच्छून्यब्रह्मणोर्भेदेऽ-

गीक्रियमाणे खलु दुःखमादाय सद्वैतत्वापादनं युज्यते । प्रतियोगिभूतं दुःखं तु मिथ्या । अतः कथं तत्प्रतियोगिक-

भेदेंऽगीक्रियमाणे प्रतियोगिसत्वमादाय सद्वैततापादनमित्याशयः । अथवा । सतो दुःखाच्छून्यब्रह्मणोर्भेदेंऽगीक्रियमाणे

हि प्रतियोगि दुःखसत्वं तद्भेदसत्वं चादाय सद्वैततापादनं युक्तं प्रतियोगिभूतं दुःखं तु मिथ्या । ततस्तत्प्रतियोगिकभे- ॥२३॥

दस्यापि तादृशत्वान्नोभयसत्वमादाय सद्वैततापादनं युक्तमित्यभिप्रायः ॥ अनुभवेति । मिथ्यात्वमपि बंधस्य न

प्रत्यक्षविरोधत इत्यादिना दुःखमिथ्यात्वेऽनुभवविरोधादेरुक्तत्वेन प्रतियोगिभूतदुःखस्य सत्वावश्यंभावात्तत्प्रतियोगिकभेदे शून्यब्रह्मणोरंगीक्रियमाणे उभयसत्वमादाय सद्वैततापादानं वज्रलेपायितमतः शून्यब्रह्मणोर्दुःखप्रतियोगिकभेदो नेत्येवांगीकार्यमिति दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वं नासिद्धमिति भावः । नन्वेकजीववादिमते एकमुक्तिकालेऽन्यो दुःखादिकमनुभवतीत्यन्याभावेन मोक्षदशायां दुःखस्यैवाभावात् । मोक्षो दुःखात्मा स्यात् दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वादिति दुःखात्मत्वानुमानमयुक्तमित्यत आह ॥ बहुजीववादिनामिति । बहुजीववादिमते चैकमुक्तिकालेऽन्यदीयदुःखस्य विद्यमानत्वाद्दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वेन पराभिमतमोक्षस्य दुःखात्मत्वानुमानं प्रयुक्तमिति नोक्तकुचोद्यावकाश इत्यर्थः ॥ न चैवंपूर्वकाविति । पूर्वकौ शून्यवादिमायावादिनौ तु नैवमाहतुरित्यर्थः ॥ द्वितीयार्थ इति ॥ सार्वविभक्तिकस्तासिरिति । द्वितीयार्थे तासिरिति भावः ॥ विज्ञानवादोऽपीति । विज्ञानवादोऽप्यद्वैततामतत्वेन ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ तत्र संततिभेदश्चेति । तत्र संततिभेदश्च स्वभेदो भेद एव च । कल्पिताः प्रतिभासंते नानासंवृतिभूमिषु । तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदज्ञानसंततीनां परस्परभेदः स्वभेद एकैकस्यामपि संततौ पूर्वोत्तरज्ञानभेदश्च नानासंवृतिभूमिषु नानासंवृतिकारणकासु तासु तासु निमित्तभूतासु सतीषु कल्पिता एव प्रतिभासंत इति विज्ञानवादिनोक्तत्वात् । ज्ञानस्य क्षणभंगुरत्वादिकं कल्पितमिति तेनैवोक्तमिति भावः । न च वाच्यमनुश्लोक आचार्यकृतो न तु विज्ञानवादिना तथोक्तमिति भेदस्तु भ्रांतिबुध्यैव दृश्यतेऽर्थविवादद्वयं प्रति विज्ञानवाद्युक्तस्यैव प्रमेयस्याचार्यैः समयपादेऽनेन श्लोकेनानूदितत्वात् ॥ यस्तु

विशेष इति । मुक्तेः संसारापेक्षया यो विशेषः परेणांगीक्रियते तदभाव एव कालो न केवलज्ञानीत्यनेन साध्यत इत्यर्थः । तथा च तादृशविशेषाभावस्य दृष्टांतीकृतवर्तमानकाले सत्वान्न साध्यवैकल्यं व्यभिचारो वेति भावः ॥ पक्षशब्देनेति । साध्यविशिष्टधर्मिवाचिना पक्षशब्देन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यत इत्यर्थः॥ प्रथमेति । कालो न केवलज्ञानी कालाद्वर्तमानकालवदिति प्रथमोक्तानां पक्षेहेतुदृष्टांतानां त्यागेन मोक्षावस्था न केवलज्ञानवती अवस्थात्वात्संसारावस्थावदित्यन्येषां पक्षहेतुदृष्टांतानामुपादाने सिद्धांतिनः प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । येन यद्यथा निर्दिष्टं तेन तस्य तथा परित्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति तल्लक्षणस्य सत्वादित्यर्थः । प्रथमोक्तपक्षादिन्यायेनानुमानांतरं वदंतं सिद्धांतिनं प्रति प्रातिज्ञाहान्युद्भावनमात्रेण परस्य नेष्टसिद्धिः । कालाभावस्य मोक्षावस्थाधिकरणत्वोक्त्या स्वाभिमतप्रमेयकालपक्षकानुमानविरोधस्य परिहर्तुरप्यवस्थापक्षकानुमानविरोधस्य सत्वेन स्वाभिमतसत्वस्यासिद्धेरित्याशयेन परिहरति ॥ मैवमिति । ननु प्रतिज्ञाहान्या प्रतिवादिनि निगृहीते स्वाभिमततत्वासिद्धिः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति । प्रतिवादिनिगृहीतमात्रेण विरुद्धं तत्त्वं न व्यवतिष्ठत इत्यस्यानंगीकारे बाधकं सूचयति ॥ मा हि भूदीति । ह्रदो वन्हिमान्प्रमेयत्वादित्यनुमाने वादिना प्रयुक्ते प्रतिवादिना प्रमाणबाधव्यभिचाराभ्यां दूषिते एतेनैव दूषणेनानुमानस्य दुष्टतया दूषणांतरमुद्भावयतस्तवाधिकं नाम निग्रहस्थानमित्यधिकत्वेन प्रतिवादिनिगृहीते च तस्यानुमानस्य सदनुमानत्वं मा भूद्धि । अनेन प्रतिवादिनिग्रहमात्रे विरुद्धतत्त्वव्यवस्थेत्यंगीकारे उदाहृतानुमानस्य सदनुमानत्वं स्यादिति बाधकं सूचितं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्ययमत्र समुदायार्थः । कालाभावस्य मोक्षावस्थामधिकरणं ॥२४॥



वदता परेण कालपक्षकानुमानविरोधपरिहारेऽप्यवस्थापक्षकानुमानविरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्प्रतिवादिनिग्रहमात्रेण च विरुद्धतत्त्वव्यवस्थित्यंगीकारेऽतिप्रसंगात्प्रतिज्ञाहान्युद्भावनमात्रेण परस्य स्वाभिमतप्रमेयसिद्धिर्नास्तीति प्रदर्शनार्थमवस्थापक्षकमनुमानांतरमुपन्यस्तमिति। भावेनेत्यद्वितीयविज्ञानगोचरभावनापरिपाकोत्तरकाल इत्यर्थः ॥ प्रवर्त्स्यतीति । प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरकोटिरहिततयेति । पूर्वोत्तरावधिरहितत्वेनेत्यर्थः ॥ पूर्वाभ्यामिति । शून्यवादिमायावादिभ्यामित्यर्थः ॥ उक्ताः प्रत्युक्ता इति । निराकृतापरपर्यायप्रत्युक्तवाचिन उक्तशब्दस्य वादिशब्देन कर्मधारय इति भावः ॥ इदानीं तस्याप्रसक्तत्वादिति । मोक्षकालो न केवलज्ञानवान् कालत्वात्संप्रतिपन्नवदिति सिद्धांत्युक्तानुमानस्याश्रयासिद्धिव्युत्पादनार्थं विज्ञानवादिना कालाभावस्योक्तत्वात्तं प्रत्येव कालसत्वग्राहिसाक्षिविरोधाभिधानं संगतं । शून्यवादिमायावादिभ्यां त्विदानीं कालाभावस्यानुक्तत्वात्तौ प्रति साक्षिविरोधाभिधानमसंगतमिति भावः । विमत इत्येतावता चरितार्थत्वात्कालग्रहणं व्यर्थमित्यत आह ॥ तस्येति ॥ पूर्वोक्तमिति । कालो न केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवदिति पूर्वोक्तमित्यर्थः ॥ द्वयोरिति । अनुमानयोरिति शेषः ॥ पूर्वमिति । पूर्वोक्तं कालो न केवलज्ञानीत्यनुमानं कैवल्यशब्दिताद्वैतनिषेधमुखेन प्रवृत्तमिदं तु विमतः कालः प्रपंचवानित्यनुमानं तु प्रपंचविधिमुखेनेति भेद इत्यर्थः ॥ एवमेव शब्दैकत्ववादिन इति । सर्वं शब्दानुविद्धं प्रति(भाति)तस्मात्तत्रैवारोपितं शब्द एव च परमार्थः । अतः शब्दमात्रावस्थानं मुक्तिरिति शब्दैकत्ववादिनो वैय्याकरणाः प्राहुरित्यर्थः ।

सर्वं शब्दानुविद्धतया प्रतीयत इत्यत्र तेषां संवादमाह ॥ यथेत्यादिना । यः प्रत्ययः शब्दाग्रमादृते स्वविषयवाचक-शब्दानुवेधमंतरेणोत्पद्यते स प्रत्ययो लोके नास्त्येव । कुतः । सर्वमपि ज्ञानं गृह्यमाणं घटस्य ज्ञानं पटस्य ज्ञानमिति शब्दोपरक्तविषयवाचकघटितत्वाकारेणैवानुव्यवसायस्य विषयो भवति । इवशब्दो वाक्यालंकारे । अतः सकलमपि शब्दानुविद्धमेवेति भावः । अन्यारादितरर्ते इत्यादिना ऋते शब्दयोगे शब्दानुगमादिति पंचमी । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः । ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत इत्यादौ कर्मणि ल्युटमाश्रित्य ज्ञानशब्दस्य ज्ञेये प्रयुक्तत्वादिहापि ज्ञानशब्दो ज्ञेयवाची । तथा च सर्वं ज्ञेयं घटोऽयं घटोऽयमिति शब्देनानुविद्धं गम्यते ज्ञायत इत्येतद्गम्यतेऽनुभूयत इत्यावृत्त्यध्याहाराभ्यामुत्तरार्धस्यार्थांतरं द्रष्टव्यं । गृह्यत इति पाठे शैवैकदेशिनः स्वागममाश्रित्यापि स्वागममाश्रित्येति । सर्वस्येश्वरानुवाकतया प्रतीत्यभावेन सर्वमीश्वरे कल्पितमीश्वरानुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वादीश्वरमानत्वादीश्वरमात्रावस्थानं मुक्तिरित्यनुमानाश्रयणेनेश्वरैकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्स्वागममाश्रित्येत्युक्तं । न च वाच्यं सन् घटः सन् पट इति सच्छब्दितब्रह्मानुवेधः सर्वस्यास्तीति।मायावादिरीत्या सच्छब्दितचिन्मात्रानुवेधेऽपि सर्वशक्तित्वादिविशिष्टेश्वरानुवेधस्याभावात् ॥ अनुमानं त्विति । सर्वं काले आरोपितं कालानुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् । सर्वं शब्दकल्पितं शब्दानुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् । यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत्तत्रारोपितं । इदमाकारानुविद्धत्वेन प्रतीयमानं रजतमिदमाकारे आरोपितमित्यनुमानं तु सन्घटः सन्पट इत्यादिरूपेण सत्वग्राहकप्रत्यक्षरूपेण विरोधात् । विश्वं सत्यं

यच्चिकेत सत्यं याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्यादिश्रुत्या च विरोधात्। असन्नृशृंगमसत्खपुष्पमित्यसदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानस्य नृशृंगादेरसति कल्पितत्वाभावेन व्यभिचाराच्च + दुष्टमेव। शैवैकदेशिनां स्वागमोऽपि प्रत्यक्षाविरोधेन श्रुतिविरोधेन च दुष्टमेवेति स्फुटत्वादनुमानागमयोर्दोषो नोक्तः। न च वाच्यमपरोक्षतया प्रतीयमानत्वं विवक्षितं। तस्य च नृशृंगादावभावान्न व्यभिचार इति। श्रुत्याऽतींद्रिये तदभावेन भागासिद्धिप्रसंगात्। खंडो गौर्मुंडो गौरिति गवाद्यनुविद्धत्वेनापरोक्षतया प्रतीयमाने खंडमुंडादावनैकांत्यभावतादवस्थ्याच्च॥ तत्संतानस्तु नित्य इति। अनेन नित्यसंतानमित्यत्र नित्यः संतानो यस्येति बहुव्रीहिरित्युक्तं भवति॥ विषयोपरक्तस्येति। सविषयकस्येत्यर्थः॥ उभयसमानमिति। वैशेषिकसौत्रांतिकयोः समानमित्यर्थः। अस्या अनुमायाः प्रागुक्तत्वाभावात्कथमुक्तानुमेत्युक्तिरित्यत आह॥ उक्तसरूपेति। श्रुतयश्चास्मदुक्तिगा इत्यत्रोक्तिशब्दस्य भावार्थत्वे श्रुतयोऽस्मद्वचनप्रतिपादिका इत्युक्तं स्यात्। तच्चायुक्तं। श्रुतीनां स्ववचनप्रतिपादकत्वाभावात्तेन पराभिमतानुमानानां श्रुतिविरुद्धत्वस्यानुपपादनाच्चेत्यत्र उक्तिशब्दः कर्मव्युत्पत्त्योक्तपर इत्याह॥ उच्यत इत्युक्तिरिति। तथाच श्रुतीनामस्मदुक्तमोक्षप्रतिपादकतया पराभिमतमोक्षसाधकानुमानानां तद्विरुद्धत्वमुपपादितं भवतीति भावः। श्रुतीनामप्रमाणत्वात्कथं तद्विरुद्धत्वे पराभिमतानुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वमित्यत आह॥ श्रुतिप्रामाण्यमिति। श्रुतिप्रामाण्यं तु प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हीत्यत्र प्रागेव समर्थितमित्यर्थः॥ कुत एवमिति। मोक्षस्य निःसुखत्वं कुतो हेतोः प्राहुरित्यर्थः॥ निवृत्त-

भा

जातीयस्येति । सुप्त्यनंतरं प्रलयानंतरं च निवृत्तेच्छाद्वेषादिसजातीयस्येच्छाद्वेषादेस्तस्मिन्नेवात्मनि पुनरुत्पादात्त-
दनुत्पादरूपेच्छाद्वेषादेः सर्वात्मना लयः सुप्तिप्रलययोर्नास्ति । मोक्षानंतरं निवृत्तजातीयस्येच्छाद्वेषादेरनुत्पादात्तद्रूपः
सर्वात्मना लयो मोक्षे त्वस्तीति सुप्तिप्रलयवैलक्षण्यं मोक्षस्य सर्वात्मना लय इत्यनेन दर्शितं भवतीति भावः ।
निवृत्तसजातीयस्येत्यादेः समानाधिकरणेच्छादिप्रागभावसमानकालीनत्वसहितेच्छादेः सर्वात्मना लय इत्यत्र तात्पर्यं ।
नन्विच्छाद्यभावेन मोक्षे जन्यसुखासंभवेऽपि नित्यसुखसंभवात्कथं मोक्षस्य निःसुखत्वे इच्छाद्यभाव प्रयोजक इत्यत-
स्तात्पर्यमाह ॥ ततश्चायमाशय इति ॥ प्रतिभासमानस्येति । संसारेऽपि सुखस्यानादित्वेंऽगीक्रियमाणे श्रवणा-
दिरूपसुखसाधनानुष्ठानस्य सुखोत्पादार्थत्वायोगात्साधनानुष्ठानस्य वैय्यर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥ प्रतीतिकारणेति ।
सुखप्रतीतिकारणांतःकरणसद्भावे संसारदशायां सुखं न प्रतीयते मुक्तिदशायां तु सुखप्रतीतिकारणांतःकरणापगमे सुखं
प्रतीयत इति सुष्ठु भाषितमिति सोपहासोक्तिः । सुखितत्प्रतीत्योरनादित्वेऽपि तयोर्विषयविषयिभावप्रतिबंध आवरणकृत्य-
मिति शंकते ॥ विषयेति ॥ एषा कल्पनेति । विषयविषयिभावप्रतिबंध आवरणकृत्यमिति कल्पनेत्यर्थः । अर्था-
लोचनं अर्थानुभवः ॥ पूर्वानुभूतसारूप्येणेति । पूर्वानुभूतरजतादिसारूप्येणेष्टसाधनत्वानुमानं पूर्वानुभूताहिकंटका
दिसारूप्येण त्वनिष्टसाधनत्वानुमानमित्यर्थः । दुःखाभावस्य पुरुषैरिष्यमाणत्वरूपं पुरुषार्थत्वं सोपाधिकमित्येतदुपपादयति
॥ सुखमिति । मन्यते इष्यते ॥ न त्विति । दुःखाभावो दुःखाभावत्वेनैव रूपेण पुरुषस्य समीहितो नैवेत्यर्थः । 
(मन्यते)

तथा च सुखार्थत्वेनेष्यमाणो दुःखाभावः स्रक्चंदनादिवन्न स्वतः पुरुषार्थ इति भावः ॥ क्वचिदिति । यत्र
स्रक्चंदनाद्यनुभवप्रयुक्तसुखानंतरमेवेष्यमाणं कमनीयकांतावलोकनादिप्रयुक्तसुखं जायते तत्र प्राग्दुःखाभावेन तन्नि-
वृत्त्यभावेऽपि सुखस्येष्यमाणत्वात् दुःखनिवृत्त्यर्थमेव सुखमिष्यत इत्येतदयुक्तमिति भावः ॥ दुःखनिवृत्तेरपीति ।
यत्र भारपीडितस्य भारनिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिस्तत्र विषयानुभवाभावेन सुखाभावेऽपि दुःखनिवृत्तेरिष्यमाणत्वा-
त्सुखार्थत्वेन दुःखनिवृत्तेरिष्यमाणत्वमित्येतदयुक्तमिति भावः । [1]दुःखाभावे सुखमिति । भारपीडितस्य भारनिवृ-
त्तिप्रयुक्तदुःखनिवृत्तिदशायामिष्टस्मरणादिप्रयुक्तसुखसंभवात् दुःखाभावे सति सुखं नियतमिति भावः । न चैवं
दुःखनिवृत्तेरपि क्वचित्सुखाभावेऽपीष्यमाणत्वादिति प्राक्तनग्रंथविरोध इति वाच्यं । प्राक्तनग्रंथस्य सुखस्थले
दुःखाभावस्य च नियतत्वेऽपि परस्परानिरपेक्षमेव सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वं दुःखाभावार्थत्वेन सुखेच्छाया
अभावात् सुखं मे भूयादिति सुखत्वेनैव रूपेण तदिच्छायाः सत्वात्तथा सुखार्थत्वेन दुःखाभावेच्छाया अभावाद्दुःखं मे
मा भूदिति दुःखाभावत्वेनैव रूपेण तदिच्छायाः सत्वादित्यर्थः । शंकते ॥ भवति दुःखहानिरिति । स्वरूपसत्याया
एव दुःखहानेः पुरुषार्थत्वमस्त्वित्यत आह ॥ न हि विषयादिजन्येति । यद्यपि यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तु परि-
शेषतः । अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरिति वाराहवचनात् सिद्धांते मोहावस्थायां दुःखमस्त्येव । तथाऽपि
परमतानुसारेणायं ग्रंथ इति द्रष्टव्यं । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानिमिति विषशस्त्रोद्बंधनादिना शरीरपाते सत्यनुभूयमा-

१ प्रतिकमह

दुःखाभाव-
स्थले सुखस

नायास्तादृशहानेः पुरुषार्थत्वं दृष्टमिति भावः । तादृशदुःखहान्युद्देशेन विषोद्बंधनादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यभावान्न तस्याः पुरुषार्थत्वमिति शंकते ॥ प्रेक्षावंत इति ॥ न हीति । शास्त्रनिषेधांकुशवारिताः प्रेक्षावंतः परदारेषु न प्रवर्तंत इत्येतावता तत्र परदारेषु निमित्तेषु कामः । काम्यमानं सुखं परदारनिमित्तकसुखमिति यावत् ॥ तत्पुरुषार्थो नेति । न हीत्यर्थः । परदारनिमित्तकसुखस्यापि पुरुषार्थत्वे तदुद्देशेन प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः कस्मान्न भवतीत्याशयेन पृच्छति ॥ अपि त्विति । उत्तरमाह ॥ अल्पीय इति । परदारनिमित्तकं सुखमल्पीयस्तत्प्रयुक्तोऽनर्थस्तु महीयानित्यालोचनात्प्रेक्षावतां परदारेभ्यो निवृत्तिरेव न तु तत्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तथा विषादावपीति । यथा प्रेक्षावंतः परदारेषु न प्रवर्तंते तथा विषोद्बंधनादेः शास्त्रे निंदितत्वाद्विषादौ प्रवृत्तस्य पुंसो महीयाननर्थः प्रवर्तते । अल्पीयान्पुत्रादिवियोगजन्यदुःखरूपोऽनर्थो निवर्तत इत्यालोचनान्न ते तत्र तत्र प्रवर्तंत इत्यर्थः । ननु शास्त्रलोकविरोधपरामर्शवतां पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहान्युद्देशेन विषोद्बंधनादौ प्रवृत्तिर्न चेत्कथं तादृशदुःखहानेः पुरुषार्थत्वमित्यत आह ॥ स्वरूपेणेति । अनागताभ्यां तितीर्षुणा दुःखनिवृत्तिश्चरमे जन्मनि कथमनुभूयत इत्यत आह ॥ उक्तं समाधिभावादिति ॥ अचिरमिति । चरमदेहनाशानंतरं ज्ञाननाशाच्चरमदेहनाशदशायामात्यंतिकी दुःखनिवृत्तिः क्षणमात्रमनुभूयत इति भावः ॥ तथात्वे वेति । प्रसक्तकंटकादिहेतुकदुःखनिवृत्तिः सर्वदाऽनुभूयमानत्वे चेत्यर्थः । तद्वैत्वं प्राणोऽभवः महाभोग इत्यादौ भोगशब्दस्यानंदे प्रयुक्तत्वात् प्रकृतेऽप्यानंदपरत्वं भोगशब्दस्य प्रतीयते ।

तच्चायुक्तं । पुनरुक्तिप्रसंगादित्यतो व्याचष्टे ॥ भोगं तदनुभवामिति । प्राकृतप्रियेत्यत्र प्रियशब्दितसुखस्य प्राकृतशब्देन प्रकृतिविकारत्वं प्रतीयते । तच्चायुक्तं । सुखस्य प्रकृतिपरिणामत्वाभावादित्यतो व्याचष्टे ॥ प्राकृतं यदंतःकरणपरिणतिरूपामिति ॥ न चैवमिति । प्रिये विभागकरणे यो न्यायस्तदाविशेषोऽप्रियेऽपि नैवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ सामस्त्येनेत्यादिना ॥ तद्धानेरिति । सर्वदुःखहानेरित्यर्थः । शंकते ॥ तर्हि सर्वस्यापीति ॥ एतेनेति । मुक्तसुखस्योत्पत्तिमत्त्वे सुखोत्पादकानां शरीरादीनामभावात्तदुत्पत्तिर्न संभवतीति यो दोषोऽभिहितः स सुखस्य स्वरूपत्वेनानादित्वस्य समर्थिततयोत्पत्तिमत्त्वानंगीकारेण परास्तो वेदितव्य इत्यर्थः ॥ यदत्रोक्तामिति । सुखस्य स्वरूपत्वेनानादित्वे संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसंगः । तदा तत्प्रतिभासांगीकारे च श्रवणादिसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यमिति सुखस्यानादित्वे यद्दूषणमुक्तं तदप्यस्य सद्बलानंदादयः संसारदशायामावृताः संतो मुक्तिदशायां व्यज्यंत इत्यस्य बलमानंद ओजश्चेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । न चोक्तनिर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तिरिति दोषः । न चात्मस्वरूपादौ विषयविषयिभावस्याप्रतिबद्धत्वेन निर्विषयत्वस्यैवाभावादित्यर्थः । आदिशब्देनाव्याकृताकाशकालादिकं गृह्यते । अनिष्टत इत्यनिष्टपदं भावप्रधानमित्याह ॥ अनिष्टत्वत इति ॥ नित्यत्वोक्त्येति । नित्यानंदो नित्यज्ञानो नित्यबल इत्यानंदादीनां नित्यत्वोक्त्याऽऽत्मस्वरूपत्वं सिद्धं । अंतःकरणवृत्तिरूपाणां तेषामनित्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिगतं परमात्मपदमीश्वरपरत्वेन व्याचष्टे ॥ परमात्मेति । जीवपरत्वेन व्याचष्टे ॥ सज्जीवत्व इति वेति । न च वाच्यं परमात्मशब्दस्य कथं सज्जी-

त्वपरत्वमिति । पर उत्कृष्टश्चासावात्मा चेति योगस्यान्यस्मादुत्कृष्टे सज्जीवे संभवात् । ननु नैवमसुरा इत्यनेनासुराणां नित्यानंदादिभिन्नत्वमेव प्रतीयते न तु दुःखं तेषां स्वरूपभूतमित्यतः स्वाभिमतार्थे नेयं श्रुतिः प्रमाणमित्यतो नञो विरुद्धार्थत्वमाश्रित्य व्याख्याति ॥ नैवमितीति । न च वाच्यं नैवमसुरा इत्यत्र नैवमित्यस्यानंदादिविरुद्धदुःखादिस्वभावत्वार्थत्वेन एवमनेवं च मनुष्या इत्यत्र एवमनेवं चेत्यस्योभयस्वभावार्थतया च व्याख्याने हेत्वभाव इति । नित्यानंदज्ञानबला देवा नैवं तु दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मका इति समाख्यारूपस्मृतेः सत्वात् । नैवमसुरा इत्यादौ नैवमित्याद्युद्दिश्यासुरत्वादिकं विधीयत इति प्रतीयते । यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्युक्तेः । तच्चायुक्तं । अप्रसिद्धस्योद्देश्यत्वं प्रसिद्धस्य विधेयत्वमित्यापातादित्यतो योजनां दर्शयति ॥ असुरा इति । असुराद्युद्देशेन नैवमित्यादेर्विधानान्नोक्तदोष इति भावः । मनुष्याः केचिदेवं चेत्यर्थप्रतीतिं वारयति ॥ अखिलमनुष्या इति । अथवा । असुरा नैवमेवं च नैवं चाखिलमानुषा इति मूलवाक्यस्यासुरा नैवमेवं चाखिला मानुषा नैवं चेति योजनाप्रतीतिं वारयतीत्यवतारणीयोऽयं ग्रंथः ॥ विशेष इति । प्राकृतप्रियास्पृष्टिरूपविशेष इत्यर्थः ॥ तदिच्छति चेति । आत्मप्रियहानाय को यतेत चेत्यत्र चशब्दः को वाऽऽत्मप्रियहानमिच्छति चेत्यर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥ कारणैक्येति । येन कारणेन सुखं जायते तेनैव दुःखंत्वेतिकारणैक्यनिमित्तो हि सुखस्य दुःखानुषंग इत्यर्थः ॥ नित्यत्वादिति । आत्मन उभयावधिरहितत्वादित्यर्थः । सदातनत्वादिति वाऽर्थः ॥ परेषामिति । ॥२८॥

आत्मनः परेषां मते विभुत्वाद्वियोगलक्षणं हानं न संभवतीत्यर्थः ॥ अस्माकमिति । आत्मनोऽस्माकं मतेऽणुत्वेन द्रव्यांतरेण वियोगसंभवेऽपि स्वेनैव स्वस्य वियोग इत्यस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ तथा चेति । सामान्यतः श्रुतायाः प्रियास्पृष्टेः प्राकृतप्रियास्पृष्टिरूपविशेषनिष्ठत्वेन व्याख्याने अशरीरं वा व संतमिति व्याख्याने श्रुत्युक्ताशरीरत्वरूपयुक्तिः संगच्छते । प्राकृतविषयस्य शरीरकार्यत्वेनाशरीरत्वस्य प्राकृतप्रियास्पृष्टावेव हेतुत्वादित्यर्थः ॥ प्रकरणवशादिति । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति मरणविशेषरूपमोक्षस्य प्रकृतत्वात्प्रेत्येत्येतन्मरणविशेषरूपमोक्षानंतरमिति व्याख्येयमित्यर्थः । अस्मदादिविशेषणस्यापरोक्षेतिविशेषणस्येति च व्यावर्त्यमाह ॥ नारदादिभिरिति ॥ अत एवेति । यतोऽपरोक्षज्ञानस्यायं प्रतिषेधोऽत एव न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति श्रुतौ संशब्दप्रयोग इत्यर्थः । अनुच्छित्तिधर्मेत्युत्तरश्रुतिर्मुक्तात्मनो धर्मानुच्छित्तिं कथं वक्तीत्यतो विग्रहं दर्शयति ॥ न विद्यत इति । अनुबलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदंतादनिच्प्रत्यय इति कौशिकोक्तेः । अत्रानिच्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति समुदितात्परो यो धर्मशब्दस्तदंतादनिच्प्रत्ययस्य छांदसत्वेन वा धर्मादनिजिति योगविभागेन चोपपत्तेः । वस्तुतस्त्वाच्छित्तिशब्दः कर्मणि क्तिन्नंतः । स्त्रियां क्तिन्नित्यत्र अकर्तरि च कारक इत्यस्यानुवृत्तेः । तथा च उच्छित्तयो धर्मा यस्य स उच्छित्तिधर्मा न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्येव वक्तव्यं ॥ तदेवमिति । यतः कारणादनुच्छित्तिधर्मेत्युत्तरश्रुतिर्मुक्तात्मनो धर्मानुच्छित्तिमेव वक्ति तत्कारणात् एवं न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति प्रतिषेधो मुक्तिविषयकज्ञानस्यैव न तु तत्कर्तृकज्ञानस्येति व्याख्यायत

के नु

इत्यन्वयः ॥ उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिरिति । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधार्थनञः प्रतीषेधार्थत्वान्नायं निर्देशो ज्ञापक इति । तथात्वे नञिवयुक्तन्यायेनाकर्तरीत्यनेनैवं कर्तृव्यतिरिक्तस्य कारकस्य लब्धतया कारकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिरित्येतदुपलक्षणमर्थाभावेऽव्ययीभावसमासमाश्रित्य उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिधर्मो यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति शक्यते वक्तुमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ कथमेतान्नियामकामिति । अनुच्छित्तिधर्मेति वाक्यस्योक्तरीत्याऽर्थांतरपरत्वसंभवात्कथमेतद्वाक्यं न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यस्य मुक्तविषयकज्ञाननिषेधपरत्वमेव न तु तत्कर्तृकज्ञाननिषेधपरत्वमिति व्याख्याने नियामकमित्यर्थः ॥ अपवृज्यत इति । मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ संज्ञानामिति ॥ आतश्चोपसर्ग इति । समुपसर्गात् ज्ञाधातोर्भावे अच्प्रत्यये निष्पन्नस्य संज्ञाशब्दस्य ज्ञानमर्थ इति भावः । मोहांतमापिपदित्यस्य मोहाख्यं नाशमापिपत् प्रापयामासेत्यर्थो बृहदारण्यकभाष्योक्तो द्रष्टव्यः । आप्लृ व्याप्तावित्यस्मात् णौ चाङि ह्रस्वे द्वितीयस्यैकाचः पिशब्दस्य द्वित्वे आडागमे च आपिपदिति रूपं ॥ आशंक्येति । णिजंतात् ल्यप्प्रत्यय इति । णेरनिटीति ल्यपि परतो णिलोपे आशंक्येति रूपं । तथा च शंकयित्वेत्यर्थः । न चैवं ण्यंतादापेः क्त्वो ल्यपि प्राप्येत्येवरूपं स्यान्न तु प्रापय्येति रूपमिति वाच्यं । विभाषाप इत्यापः परस्य णेः पाक्षिकायादेशस्य विहितत्वेन प्रापय्येति रूपस्याप्युपपत्तेः । प्रशमय्य परमय्य प्रणमय्य प्रभिदय्य प्रगणय्येत्यादौ ल्यपि लघुपूर्वादिति नित्यमयादेशः ह्रस्वलोपाल्लोपादीनामासिद्धत्वं न भवति । असमानाश्रयत्वादिति काशिकोक्तेः ॥ अस्य मैत्रेय्येति । मुक्तस्य

ज्ञानहानिं मैत्रेय्या शंकयित्वोचिवानिति योजनेत्यर्थः ॥ तदर्थमिति । ज्ञाननाशार्थकमित्यर्थः ॥ अत एवेति । परीक्षया प्रमेयानिरूपणार्थं प्रवृत्तत्वादेव याज्ञवल्क्यो न प्रेत्य ज्ञायत इति मुक्तकर्मकज्ञानाभावमेव विशदत्वेनानुक्त्वा शंकोत्पादनाय न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति साधारणं वाक्यमाहेत्यर्थः ॥ शून्यमतस्येति । वादिनोः शून्यमायिनोरित्येतद्व्याख्यानावसरे शून्यशब्देन तदंगीकारवान् लक्ष्यत इत्युक्तत्वाच्छून्यशब्देन शून्यवादी लक्ष्यते । अर्श आदिभ्योऽजिति मत्वार्थीयाच्प्रत्ययांतेन शून्यशब्देन तद्वादी अभिधीयते वा । पक्षद्वयेऽपि शून्यवाद्यभिमतस्येत्यर्थः ॥ स्वमतरीत्या तदिति । स्वमते धर्माणामात्मस्वरूपत्वादिति भावः ॥ यदि चेति । अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेनानुच्छित्तिधर्मो यस्येत्यात्मस्वरूपाविनाश एवोक्त इति स्यात्तदा स्वरूपाविनाशस्याविनाशी वा अरे अयमात्मेति पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिदोषः स्यादित्यर्थः ॥ एतदपीति । अनुच्छितिधर्मेति वाक्यं यथाऽस्मदुक्तार्थपरमेव तथा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यमप्यस्मदुक्तार्थपरमेवेत्यपिशब्देनाभिप्रेति ॥ उपभोगलक्षणमिति । अनुभवरूपमित्यर्थः । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्युत्तरवाक्येनानिष्टप्रसंजनं क्रियते । यद्यात्मव्यतिरिक्तं किमपि न स्यात्तर्हि केन कं पश्येन्न केनापि किंचिदिति तत्रात्मव्यतिरिक्तस्याभाव आपादको विषयानुभवाभावस्त्वापाद्यः । अनयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्यत्र हि द्वैतमिव भवति तादितर इतरं पश्यतीति पूर्ववाक्येन प्रतिपाद्यत इत्युक्तं । व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परमिति न्यायेनापाद्यव्यतिरेकरूपविषयानुभवस्य व्याप्यत्वेन प्रथमं वक्तव्यत्वादापादकव्यतिरेकरूपद्वैतसद्भावस्य वक्तव्यापक-

त्वेन पश्चाद्वक्तव्यत्वात् । प्रकृते च यत्र हि द्वैतमिव भवतीति द्वैतसद्भावस्य प्रथममुक्तत्वात्तदितर इतरं पश्यतीति विषयानुभवस्य च पश्चादुक्तत्वात् । एवं चाभिमतव्याप्तेरप्रतिभासनादित्यतः पूर्ववाक्यमेव शब्दाध्याहारेण योजयति ॥ तत्र यदि द्वैतं भवति तत्तर्ह्येवेतर इतरं पश्यतीत्यादिनेति । यथा यदि वन्हिमत्त्वं भवति तर्ह्येव धूमवत्त्वमित्युक्ते धूमवत्त्वस्य व्याप्यत्वं वन्हिमत्त्वस्य व्यापकत्वं च प्रतिभासते । तथाऽत्रापि यदि द्वैतं भवति तर्ह्येवेतर इतरं पश्यतीत्युक्ते आपाद्यव्यतिरेकरूपविषयानुभवस्य व्याप्यतापादनव्यतिरेकरूपद्वैतसद्भावस्य व्यापकता च प्रतिभासत एवेति यत्र हीत्यादिवाक्येनापाद्यापादकयोर्व्यतिरेकव्याप्तिरभिधीयत इत्येतद्युक्तमेवेति भावः ॥ हिशब्देनेति । यत्र हि द्वैतमिवेति वाक्यस्थेन हिशब्देन व्यतिरेकव्याप्तेः प्रमितत्वं चोक्तेत्यर्थः । सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ स्वव्यतिरिक्तं न स्यादिति ॥ द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता द्विताशब्दात्तस्येदमित्याणि तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धौ यस्येति चेत्याकारलोपे च निष्पन्नस्य द्वैतशब्दस्य द्वित्वसंख्यापूरणं द्वितीयमर्थः । तर्कितं प्रसंजितं । घ्राणादिभोगेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषं वारयति ॥ घ्राणादिनेति । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासे घ्राणादिना भोगो घ्राणादिभोगः । गंधादेरिति तु योग्यतावशाल्लभ्यते । भोगशब्देनानुभव उच्यते । ननु घ्राणादिकरणगंधादिविषयकानुभवाभावस्यानिष्टत्वाभिप्रायेण श्रुतिस्तन्मतमाचिक्षेपेति कथं ज्ञायत इत्यत आह ॥ केनेति । केन कं पश्येत् केन कं जिघ्रेदित्यादौ केनेत्यनेन करणस्य कमित्यनेन विषयस्य चोक्तत्वात् । घ्राणादिकरणगंधादिविषयकानुभवाभावस्याऽनिष्टत्वाभिप्रायेण श्रुतिर्मुक्तस्य विषयभोगानभ्युपगं-



तृमतमाचिक्षेपेति ज्ञायत इति भावः । एतेनैतन्निरस्तं ॥ घ्राणादिभोगेति । मूले घ्राणादिनां भोग इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेऽपि षष्ठ्यर्थस्यान्यस्य संबंधस्यानुपपत्तेर्घ्राणादिकरणत्वरूपसंबंध एव सेत्स्यतीति। श्रुतौ केन कं पश्येदित्यादिना घ्राणादिकरणकत्वस्य कंठत उक्तत्वेन मूलेऽपि तथैव वक्तव्यत्वात् ॥ पूर्वेणैवेति । आचिक्षेप मतं तस्येति पूर्ववाक्येनैवान्वय इत्यर्थः ॥ शून्यमतं तार्किकमतं च निराकृत्येति । अविनाशी वा अरे अयमात्मेत्यनेन शून्यमतं निराकृत्य अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन तार्किकमतं च निराकृत्येत्यर्थः । मात्रासंसर्गस्तस्य भवतीति माध्यंदिनश्रुतेरद्वैत्याभिमतमर्थमाह ॥ मुक्तौ मात्राभिरिति ॥ प्रथमवाक्यविषयमिति । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति द्वितीयवाक्यविषयविज्ञातारं स्वमेवेति स्वशब्देनोक्तिः । येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयादिति प्रथमवाक्यविषयं तु नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेय इत्युत्तरवाक्ये वक्ष्यतीत्यर्थः । नन्वित्यनिष्टं हि सर्वथेत्यत्र इतिशब्देनोदाहृतवाक्यद्वयं गृहीत्वा तस्यानिष्टत्वमुच्यते । तच्चायुक्तं । वाक्यद्वयस्यानिष्टरूपत्वाभावादित्यतो व्याचष्टे ॥ इतिवाक्येति । इतिवाक्यद्वयोक्तं च किमित्याकांक्षायामाह ॥ विष्णुज्ञानराहित्यं स्वज्ञानराहित्यं चेति ॥ तत इति । परमेश्वरज्ञानाभावस्वज्ञानाभावयोरनिष्टत्वात्तद्वाक्यद्वयं प्रसंगकथनमेवेति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ प्रसंजनमेवेति । प्रसंगकथनमेवेत्यर्थः ॥ अत्रेति । नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेय इत्यत्राखिलज्ञापक इत्यनेन येनेदं सर्वं विजानातीति वाक्यार्थमनूद्य विष्णुरित्यनेन तस्य वाक्यस्य विषयो दर्शित इत्यर्थः । विषयप्रदर्शनं कस्मात्क्रियत इत्यत आह ॥ प्राग्व्याख्यातत्वादिति । ननु येनेदं

सर्वं विजानातीत्यखिलज्ञापकत्वप्रतिपादकवाक्यस्य कश्चिदखिलज्ञापको विषयो भवेन्न तु विष्णुरेव विषय इत्यत्र नियामकमस्ति । अतः कथं विष्णोस्तद्वाक्यविषयत्वनिश्चय इत्यत आह ॥ विष्णुं विनेति । येनेदं सर्वं विजानातीत्येतद्वाक्यार्थस्याखिलज्ञापकत्वस्य विष्णुं विनाऽन्यत्रायोगाद्विष्णोरेव तद्वाक्यविषयत्वं निश्चीयत इति । एतच्चोपलक्षणं । येनेदं सर्वं विजानातीत्युक्तस्य परायत्तविज्ञातृत्वस्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यत्र विज्ञातृपदेन प्रत्यभिज्ञानाद्विज्ञातारमित्यस्य प्रागुक्तं स्वविषयत्वं निश्चीयत इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ हिशब्द इति । हिशब्दस्तावच्छब्दार्थे । वर्तत इत्यर्थः । अखिलवेदानां विष्णुज्ञानार्थं प्रवर्तनमित्येतत्कस्मात्सिद्धमित्यतः शेषं पूरयति ॥ सर्वे वेदा इति । सर्वे वेदा यत्पदमामनंति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यागमादित्यर्थः । प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभवादित्यत्र प्रत्यक्षपदस्यानुभवसामानाधिकरण्येन तद्विशेषणत्वे प्रत्यक्षादिति पंचमी स्यादित्यतो व्याचष्टे ॥ क्रियाविशेषणमेतदिति ॥ आत्मविज्ञानं चाविरोधश्चेति । यद्यप्यात्मविज्ञानस्याविरोध इति तत्पुरुषाश्रयणेऽप्यात्मविज्ञानाविरोधानुभवादित्यनेनात्मविज्ञानस्याप्यनुभवसिद्धत्वमर्थाल्लभ्यते । तथाऽपि साक्षादनुभवसिद्धत्वलाभे संभवत्यार्थिकतल्लाभो न युक्त इत्याशयेन द्वंद्व आश्रितः ॥ तथा तदविशिष्ट इति । घटमहं जानामीति ज्ञानविशिष्टे मामहं जानामीति ज्ञानेऽपि न काचिदनुपपत्तिः प्रतीयते किं त्वनुपलंभसनाथेन साक्षिणाऽनुपपत्त्यभाव एव साक्षात्क्रियत इत्यर्थः । प्रागपिपदेन श्रुत्यादिग्रहणमित्युक्तं । ताः श्रुतीर्दर्शयति ॥ श्रुतयोऽपीति । अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः । अविद्यायामंतरे ॥३१॥

वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितं मन्यमानाः । अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यंति बालाः । इत्याद्याः श्रुतयोऽपि जीवस्य स्वाज्ञानितायां प्रमाणानि संतीति भावः । न च वाच्यमहमित्येव यो वेद्य इत्यत्र स्ववेद्यत्वं नोच्यत इति । अन्येनान्यस्याहमिति वेद्यत्वस्यासंभवेन स्ववेद्यत्वस्यैव तत्र लाभात् । श्रुत्यादिशब्दगृहीतमात्मनः स्वज्ञानित्वाभावे ममेदमिष्टसाधनं ममेदमनिष्टसाधनमिति ज्ञानाभावेन तन्मूलकेच्छाप्रयत्नयोरभावात्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तिरूपं प्रमाणमाह ॥ यदि चात्मेति । यद्वा । जीवः स्वज्ञानवान् प्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वादिति व्यतिरेक्यनुमानमादिशब्दगृहीतमित्यभिप्रेत्य तदनुग्राहकं तर्कमाहेत्यवतारणीयोऽयं ग्रंथः । नन्वात्मनःस्वज्ञानित्वाभावेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाश्रयतया स्वप्रकाशमानत्वेन वा ममेदमिष्टसाधनमित्यादिज्ञानसंभवान्न प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह ॥ स्वप्रकाशत्वमिति । अदृष्टबाधनः प्रमाणविरोधाभाव इति। यद्यपि मात्रार्थक्तप्रत्ययांतदृष्टशब्दस्य प्रत्यक्षवाचित्वाद्दृष्टबाधनशब्देन दृष्टबाधनाभावरूपप्रत्यक्षविरोधाभाव एव लभ्यते । तथाऽपि दृष्टपदं प्रमाणांतरोपलक्षकमित्याशयेन प्रमाणविरोधाभाव इति व्याख्यातं ॥ अयं विरोध इति । कर्तृकर्मत्वविरोध इत्यर्थः ॥ अंगुल्यग्रेणेति । तेनैवांगुल्यग्रेण तस्यैवांगुल्यग्रस्य स्पर्शन इत्यर्थः । एवमसिधारयेत्यत्रापि द्रष्टव्यं । यद्यप्यस्मिन्नुदाहरणद्वये करणकर्मत्वविरोध एव न तु कर्तृकर्मत्वविरोध इति भाति । तथाऽपि यत्र कर्तृत्वविवक्षयांऽगुल्यग्रमंगुल्यग्रं स्पृशति असिधाराऽसिधारां छिनत्तीति प्रयुक्तं तत्र कर्तृकर्मत्वविरोधः ≠ प्रवर्तक इत्यत्र। सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं च नास्तीत्याभिधायेति । नात्मानं न परांश्चैव

न सत्यं नापि चानृतं । प्राज्ञः संवेदयेत्किंचिज्जीवकालतमो विना । सुप्त्यवस्थां सुखं वाऽपि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वर इति । प्रलयवचनानुसारेण स्वतंत्रकर्तृशब्दः स्यात् प्राज्ञस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शके चैव तुरीये सर्वदर्शनमिति ब्रह्मतर्कवचनानुसारेण चाचार्यैः प्रतीयमानार्थं विज्ञायार्थांतरपरतया व्याख्यातत्वादुदाहृतश्रुतौ सुप्तस्य स्वज्ञानं च नास्तीत्यभिधाय मुक्तस्य तु तदस्तीत्युच्यत इत्युक्तमिति द्रष्टव्यं । न च वाच्यमुदाहृतश्रुतेः प्रतीतार्थपरत्वेऽनुपपत्त्यभावादित्थं व्याख्यानमयुक्तमिति । सर्वज्ञब्रह्मात्मकप्राज्ञस्य नात्मानमित्यादिनोक्ताज्ञानस्य तुरीयं तत्सर्वदृगिति विशिष्योक्तस्य तुरीयसर्वदृक्त्वस्य चानुपपत्तेरेवं व्याख्यानस्य युक्तत्वात् ॥ अथेति । सोऽश्नुते सर्वान्कामांश्च कामान्नीकामरूप्यथेत्यत्र मुक्तेरनंतरमित्यर्थे वर्तमानमथेतिपदं श्रुतिद्वयस्योपक्रमे संबध्यते । तथा च सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति श्रुतेः कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नितिश्रुतेश्च मुक्त्यनंतरं सर्वकामावाप्तिकामान्नित्वादिप्रतिपादकत्वात् श्रुतिद्वयस्यार्थतोऽनुवादः कृत इति भावः ॥ अत एवेति । यत उदाहृतश्रुतयो मुक्तस्य विषयभोगसद्भावं वदंत्यत एव मात्रासंसर्गस्तस्य भवतीति श्रुतेर्मुक्तस्य मात्राभिरसंसर्गो भवतीति परकृतव्याख्यानमयुक्तमेवेत्यर्थः । ननु यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति वाक्ये प्रसंगांगव्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादके द्वैतस्येवशब्देनास्वातंत्र्यकथनं व्यर्थं व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वादित्यतः स्वरूपमात्रकथनं तदित्याह ॥ अस्वातंत्र्यं चेति । अतिप्रसंगांगव्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादके यत्र हि द्वैतमिवेति वाक्ये द्वैतस्येवशब्देनास्वातंत्र्यं च स्वरूपमात्रत्वेनोक्तं न तु व्यभिचारादिवारकतया व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वेनेत्यर्थः । नन्विवशब्दस्य

विरुद्धद्वयवाचित्वे मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यत्र इवशब्देनैव भेदाभेदयोर्लब्धत्वान्नानाशब्दो व्यर्थः स्यादित्यत इवशब्दो विरुद्धद्वये वर्तत इत्यस्याभिप्रायार्थमाह ॥ इवांत इति । इवांत एकस्मिन्नुक्ते सति तत्प्रतियोगी इवशब्दसमभिव्याहृतेन पूर्वपदेऽन्वय उक्तस्तद्विरोधिद्वितीयोऽपि इवशब्देन लभ्यते । तथा च य इह नानेव पश्यतीत्यत्र नानाशब्दोक्तनानात्वविरोधिनो द्वितीयस्याभेदस्यैव इवशब्देनोपस्थापनान्नानाशब्दस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ भवतीत्यनुपपत्तेरिति । सत्तार्थकस्य भवतीत्यस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ भवनमपीति । कल्पितस्य द्वैतस्य भवनमपि काल्पनिकमतः श्रुतिगतस्य भवतीत्यस्य यदि न द्वैतदर्शनं स्यादित्यर्थः स्यात् । काल्पनिकस्य कल्पनायामेव पर्यवसितत्वात् । तथा चेतर इतरं पश्यतीत्येतदपि द्वैतदर्शनार्थकमेवेत्यभेदान्न हेतुहेतुमद्भावोवकल्पत इत्यर्थः ॥ नाहृदयामिति । अभिप्रायरहितं न भवतीत्यर्थः ॥ अपुरुषार्थत्वप्रसंगो वेति । मुक्तौ सर्वात्मना ज्ञानाभावे मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंग इत्याभिप्रायः कल्प्यत इत्यर्थः । अत्रैव मा भगवानित्यादेर्मैत्रेयीवाक्यस्योक्ताभिप्रायद्वये संमतिमाह ॥ यथोक्तमिति । संज्ञानाशो यदीत्यादिपूर्वार्धे मैत्रेयीवाक्यस्य मुक्तौ ज्ञानाभावे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसंग इत्यभिप्राय इत्यत्र संमतिः । मोहं मामित्याद्युत्तरार्धस्तु तद्वाक्यस्य विज्ञानघन इत्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमभिधायेदानीं न प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति ज्ञानाभावं वदतस्तव वाक्यं परस्परं व्याहततया मोहकमित्यभिप्राय इत्यत्र संमतिः । मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किमित्यत्र किंशब्दस्याक्षेपार्थत्वमभिप्रेत्य शेषं पूरयन्पर्यवसितार्थमाह ॥ अन्यथाव्याख्यान इति । अविनाशी वा अरे अयमात्मेत्यादिवाक्यानामन्यथाव्याख्याने मैत्रे-

य्युक्तमत्रैव मा भगवानित्यादिकं निरुत्तरं प्रसज्येतेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ न हीति । अन्यथाव्याख्यायमानैर-
विनाशत्यादिवाक्यैर्मैत्रेय्युक्तं विज्ञानघन इति याज्ञवल्क्यवचनस्य न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति तद्वचनेन व्याघातो न हि परिहृतो
नापि ज्ञानाभावेऽपि मोक्षस्य पुरुषार्थता समर्थिता येन मैत्रेय्युक्तस्योत्तरं स्यादिति भावः ॥ दुःखशबलसुखहाना-
विति । स्वीक्रियमाणायामिति शेषः ॥ सुखशबलेति । अविशेषादितिभावः ॥ समव्ययफलत्वेनेति । सुखनिवृ-
त्तिर्व्ययो दुःखनिवृत्तिः फलमिति भावः ॥ तत इति । दुःखहानापेक्षया सुखनाशस्याधिकत्वात्तार्किकाद्यभिमतमोक्ष-
निवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः ॥ इह त्विति । मुक्तौ तु महद्दुःखं निवर्तते सुखं त्वल्पीयो निवर्तते । तत्कथं मुक्तेर्न पुरुषार्थत्व-
मित्यर्थः ॥ जांघिकादिरिति । जांघालोऽतिजवस्तुल्यो जंघाकरिकजांघिकावित्यमरः । तट्टीकाकारेण जंघाकरिकद्वयं
जंघाजीविनि धावकादावित्युक्त्वा जंघया जीवतीत्यर्थे जंघाशब्दात् ठकि जांघिकशब्दो निष्पन्न इत्युक्तं । यङ्लुगंताद्धंतेः
पचाद्यचि नासिकोदरौष्ठजंघेति निपातनाद्विलोपे जंघाशब्दो निष्पन्न इति धातुवृत्तावुक्तं ॥ कः पुमान्यततेति । को मोक्षाय
यतेत्पुमानिति परस्मैपदप्रयोगस्योपपत्तिः स्वनाशार्थं च को यतेदित्येतद्व्याख्यानावसरेऽभिहितेति भावः ॥ सार्वभौम
इति । यद्यपि तस्येश्वर इत्यधिकृत्य सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञाविति विहिताण्प्रत्ययांतेन सार्वभौमशब्देन सर्वभूमेरीश्वर-
त्वमेवोच्यते तथाऽप्यैश्वर्यवाचिना तेन तत्प्रयुक्तं सुखं लभ्यतेऽतः प्रकृतसंगतिरिति ध्येयं । ननु सांसारिकसुखस्य दुःखापे-
क्षयाऽल्पत्वाभावे मोक्षशास्त्रे तन्निंदा कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ या चेति । अल्पाञ्च सुखनाशाद्बिभेतीत्यत्र नाशस्या-

ल्पत्वायोगो महादुःखहानादल्पं सुखं गरीय इत्यस्यानेनानुपपादनात्प्रकृतानुपयोगश्चेत्यतो व्याचष्टे ॥ नाशस्याल्पत्वं प्रतियोगिनिमित्तमिति । प्रतियोग्यल्पत्वनिमित्तकमित्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वात्सुखनाशनिवृत्तय इत्येदयुक्तमित्यतो व्याचष्टे ॥ प्रसक्तस्येति ॥ कथं तर्हीति । महादुःखहानादल्पस्य गरीयस्त्वेन तदर्थं तद्भोजने प्रवृत्तेरेवापत्तेरिति भावः ॥ बहुतरेति । मधुविषसंपृक्तान्नप्रयुक्तबहुतरसुखहानिः स्यात्सा माभूदित्येतदर्थं मधुविषसंपृक्तान्नपरित्यागः क्रियते न दुःखहानार्थमिति ब्रूम इत्यर्थः । विषविषंगात् विषसंबंधात् ॥ मा वा मिमरदिति । मा मारयतु वेत्यर्थः । मारयतेर्माङि लुङिति लुङि णिश्रीति च्लेश्चङि णौ च ङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वे चङि चेति द्वित्वे सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इति सन्वद्भावादभ्यासाकारस्य इत्वे दीर्घो लघोरिति तस्य दीर्घे णेरनिटीति णिलोपे न माङ्योग इत्यट्प्रतिषेधे चेदं रूपं । न च वाच्यं मा मारयतु वेत्यत्र माङ्युपपदे लुङा भवितव्यत्वात् लोडनुपपत्तिरिति । तत्र माशब्दस्यैवोपपदत्वेन लोडुपपत्तेः । अत एव मा भवात्वित्यादौ माशब्द एवेत्युक्तं काशिकायां ॥ उपयुंज्महइति । उपभुंज्मह इत्यर्थः । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेष्वित्यात्मनेपदं ॥ अंजसेति श्रवणादिति । नारदाद्याः सुखार्थाय सहंते दुःखमंजसेत्यत्रांजसा दुःखं सहंत इति दुःखस्याधिकस्य श्रवणात्सुखार्थायेत्येतदल्पाय सुखरूपार्थायेति योज्यमित्यर्थः ॥ सुखार्थायेति वर्तत इति । अत्रापि सुदुःखेनापि कुर्वत इति दुःखस्याधिकस्य श्रवणात्सुखार्थायेत्येतदल्पाय सुखरूपार्थायेति योज्यमिति भावः ॥ आदिपदेनेति । यद्यपि युद्धादिदर्शनमित्यत्रादिपदेन

स्वयंवरो गृह्यत इत्येव वक्तुमुचितं । तथाऽप्यादिपदेन स्वयंवरे गृहीते तस्य च दर्शनान्वये सत्यादिपदमहिम्ना स्वयंवरदर्शनं लभ्यत इत्याशयेनैवमुक्तमिति ध्येयं । नैवाजुहुरित्यत्र कर्माकांक्षायामाह ॥ युद्धदर्शनामिति । ओहाक् त्याग इत्यस्मात् लङि जुहोत्यादिभ्यः श्लुरिति शपः श्लौ श्लाविति द्विर्वचने ह्रस्व इत्यभ्यासस्य ह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति चुत्वे अभ्यासे चर्चेति जश्त्वे सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुसादेशे श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागमे चेदं रूपं । युद्धरसादित्यत्र युद्धशब्देन तद्दर्शनं लक्ष्यते । रसशब्देन सुखमुच्यते । तथा च युद्धेन रसो युद्धरस इति युद्धदर्शननिमित्तकसुखं युद्धरसशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ युद्धदर्शनेति ॥ यदाशब्दस्येति । यदेंद्रवैरोचनयोरिति स्कांदपुराणवाक्यगतयदाशब्दस्यास्माद्वाक्यायद्यत्पूर्ववाक्यं तत्र वा संबंध इत्यर्थः ॥ द्वेषेणामर्पाति । द्वेषिणामपि कथं मुक्तिरित्यर्थः । मुमुक्षूणां द्वेषित्वमुपपादयति ॥ दुःखद्वेषादिति ॥ अस्थान इति । अनुचितविषये द्वेषो बंधकः सुखद्वेषस्तु न तथेति तस्य बंधकत्वाभावाद्द्वेषिणामपि मुक्तिर्युक्तेति भावः । रागोऽप्यनुचितविषय एव बंधकः । तथा च मुमुक्षूणां मोक्षसुखरागस्यातथात्वेनाबंधकत्वाद्रागिणामपि तेषां मुक्तिर्युक्तेति समानमित्यर्थः ॥ किंच दुःखोच्छेद इति । मुमुक्षूणामिति शेषः । तथा च रागिणां मुक्तिरिति चोद्यं स्वव्याहतमिति भावः ॥ दुःखद्वेषाद्धिते दुःखं जहतीति * मुमुक्षूणां दुःखे द्वेष उक्तस्तमाक्षिपति ॥ न दुःखद्वेषोऽसाविति । मुमुक्षूणां दुःखप्रहाणहेतुभूतो यो धर्मः स न दुःखद्वेषरूपः किंतु दुःखानुबंधिनि



दुः

देहादौ वैराग्यरूप एवेत्यर्थः ॥ न सुखरागोऽसाविति । असौ मुमुक्षूणां सुखेच्छा न सुखरागरूपाऽपि तु श्रद्धारूपैवेति वदाम इत्यर्थः । न च वाच्यं सुखेच्छायामप्रकृतत्वात्कथमसावित्यनेन परामर्श इति । रागशब्देन सुखेच्छाभिप्रेतेत्याद्यपक्षे मुमुक्षूणामपि सुखेच्छारूपरागवत्त्वात् मुमुक्षवस्तु वीतरागा इति परोक्तं मुमुक्षूणां वीतरागत्वमयुक्तमित्याशयेन प्रवृत्ते किंतु मुमुक्षवोऽपि रागिण एवेति प्राचीनग्रंथे रागशब्देन सुखेच्छायाः प्रकृतत्वेन परामर्शोपपत्तेः । न चैवं न सुखरागोऽसावित्युक्तविरुद्धमिति वाच्यं । शास्त्रचोदितफलविषयाया मौक्तसुखेच्छायाः सुखेच्छारागशब्दार्थ इति परोक्तानुसारेण पूर्वं रागरूपत्वोक्तावपीदानीमचोदितफलेच्छारूपत्वाभावाभिप्रायेणारागरूपत्वोक्तिसंभवात् । न च वाच्यं मुक्ताभिप्रायेणैव परकीयमुमुक्षूणां वीतरागत्वोक्तिः संभवतीति । तथात्वे मुमुक्षवस्तु वीतरागास्तस्मात्सुखमावृत्य दुःखध्वंसायैव यतंत इत्यनुपपत्तेः । मौक्तसुखेच्छायाः शास्त्रचोदितफलविषयत्वाभिप्रायेणैव श्रद्धारूपत्वमुक्तमिति ध्येयं ॥ द्वितीये तु नारदादयो निदर्शनामिति । रागशब्देनाविवकोऽभिप्रेत इति द्वितीयपक्षे तु प्राप्यापि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये जन इत्यादि यदुक्तं तद्रागनिमित्तकं न भवतीत्यत्र वीतरागा अपि स्फुटं । नारादाद्याः सुखार्थाय सहंते दुःखमंजसेत्युक्ता नारदादयो निदर्शनमित्यर्थः । तेऽपि यदा नारदादयोऽल्पसुखाय महद्दुःखं सोढ्वा युद्धादिदर्शनं कुर्वंति तदा तेऽप्यविवेकरूपरागवंत इति चेति * न च रागनिमित्तं तदित्यत्र न तेषां निदर्शनत्वमिति भावः । विमतो दुःखयुगित्यत्र दुःखयुङ् नवेति मुक्तधर्मिकाविमतेरभावात् । वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य ग्रंथस्य दूषणानुमानरूपतर्कपरतया साधनानुमानपरत्वाभा-

नाद

वेन बाधादिनिरासरूपविमतिग्रहणप्रयोजनाभावाच्च विमतिपदं प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ मुक्तत्वेन पराभ्युपगत इति । न च वाच्यं मुक्ता इत्येव पक्षीक्रियतामिति । सिद्धांत्यभिमताशेषानिष्टनिवृत्तिविशिष्टपरमानंदावाप्तिरूपमुक्तत्वस्य परं प्रत्यसिध्या (पराभिमतस्याशेषगुणोच्छेदरूपमुक्तत्वस्य च सिद्धांतिनं प्रत्यसिध्या) पराभिमतस्याशेषविशेषगुणोच्छेदरूपमुक्तत्वस्य च सिद्धांतिनं प्रत्यसिध्या तथा पक्षीकरणायोगात् । ननु चेतनः सन् सुखोज्झित इत्यत्र चेतनपदस्य ।चिति संज्ञान इत्यस्माद्वा ।चिति संचेतन इत्यस्माद्वा कर्तरि बाहुलके ल्युटि निष्पन्नत्वात् चेतनपदेन चेतरि चेतयत इति वा चेतन इति व्युत्पत्त्या ज्ञातृत्वमुच्यते । चिति संचेतन इत्यस्य व्याख्यानावसरे संचेतनं संज्ञानमिति धातुवृत्तावुक्तत्वात् मुक्तत्वेन पराभ्युपगते च ज्ञातृत्वरूपचेतनत्वाभावात् तद्विशिष्टापादकस्यासिद्धिरित्यत आह ॥ अत्र चेतन इत्यात्मत्वोपलक्षणमिति । तथा च चेतनविवक्षितात्मत्वज्ञाते मुक्तत्वेन पराभ्युपगते सत्वेन तद्विशिष्टापादकस्य सद्भावान्नासिद्धिरिति भावः ॥ बाधादिकस्येति । अशरीरं वा व संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुतिबाधस्य विमतो दुःखरहितः तत्साधनशरीरादिविकलत्वात्संप्रतिपन्नवदिति प्रातिपक्षस्य चावसरः स्यादित्यर्थः । तदिदमाह ॥ इत्यनुमा केन वार्यत इतीति । इत्यनुमा केन वार्यत इत्युक्तेरयोगादिति भावः । नन्वत्र सुखोज्झितपदेन सुखप्रागभावविवक्षायां पक्षेऽसिध्यभावेऽपि घटादौ व्यभिचारनिरासाय चेतनपदमित्यस्यायोगः स्वर्गवासिष्वनैकांत्यतादवस्थ्यं च तेष्वप्यस्तीति तत्सुखध्वंसस्य सत्वात् । सुखात्यंतविवक्षायां तु पक्षेऽसिद्धिः । नारकिरूपदृष्टांतस्यापादनवैकल्यं च सुखान्यत्ववि-

वक्षायामप्यन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेनोक्तदोषद्वयानुवृत्तिरिति चेन्न। सुखोज्झितपदेन सुखसामान्यात्यंताभावस्य विवक्षितत्वात्। तत्सद्भावस्य च सामायिकात्यंताभावपक्षाश्रयणेन पक्षदृष्टांतयोरुपपादयितुं शक्यत्वात्। घटादौ व्यभिचारनिरासाय चेतनपदमित्यत्र घटादौ सुखोज्झितत्वस्य सदातनाभावमादायोपपादयितुं शक्यत्वाच्चेति॥ यदि मुक्तः सुखी स्यादिति। सुखी न स्यादित्यस्य पूर्ववदेवार्थः। अत्रानात्मा वा दुःखी स्यादित्यनेनात्मदुःख्यन्यतरत्वमापाद्यत्वेन विवक्षितं न त्वापाद्यद्वयं विवक्षितं। तेन सुखरहिते नारकिण्यनात्मत्वस्याभावाद्घटादौ च दुःखित्वस्याभावाद्व्यभिचार इति दूषणमनवकाशं। तथा च यदि मुक्तः सुखी न स्यात्तदाऽनात्मदुःखिनोरन्यतरः स्यादित्यापादनस्यात्मत्वमादाय पर्यवसानायोगाद्दुःखित्वमादाय पर्यवसानमिति भावः॥ इत्यादय इति। आदिशब्देन यदि मुक्तोऽष्टद्रव्यव्यतिरिक्तत्वे सति सुखरहितः स्यात्तदा सुखी स्यात्। यदि मुक्तोऽष्टाधारत्वसमानाधिकरणसुखाभाववांस्यात्तदा दुःखी स्यात्। यदि मुक्तः सुखी न स्यात्तदा पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यरहितो दुःख्यन्यतरः स्यादित्यतिप्रसंगा गृह्यंते॥ यदुक्तं प्रागिति। श्रुतयो यतो महानंदं च भोगं च नियमेन वदंति हीति यत्प्रागुक्तं तदिदानीं प्रपंचयतीत्यर्थः। सोऽनानंदाद्विमुक्त इत्यत्रानानंदपदस्यानंदाभावपरत्वे प्रागप्यानंदस्य सत्वादसंभवः। अनानंदाद्विमुक्त इत्यनेनैवानंदित्वस्य लाभादानंदीत्यस्य पुनरुक्तिश्च स्यादित्यतो व्याचष्टे॥ अनानंदाद्दुःखादिति। न वर्णोऽकारसंमित इत्यस्याकारसदृशो वर्णो नास्ति। कामस्य काम इच्छाविषय इति प्रथमकामपदं भावार्थं द्वितीयकामपदं

तु कार्यमिति भावः । कृधीत्यत्र हेर्धित्वं कथमित्यत आह ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसीति । अनेन सूत्रेण करोतेः परस्य हेर्धित्वे व्यत्ययो बहुलमिति शपि तस्य बहुलं छंदसीति लुकि च कृधीति रूपं निष्पन्नमिति भावः । ननु सोऽनानंदाद्विमुक्त आनंदी भवतीति श्रुतेर्यत्रानंदाश्च मोदाश्चेति श्रुतेश्च मध्ये निर्गुणे ब्रह्मणि मयीत्यादिपुराणोदाहरण वाक्यं किमर्थमित्यत आह ॥ श्रुत्योर्मध्य इति ॥ वैयर्थ्येनापास्तामिति । नित्यस्वरूपसुखं प्रति शरीरादेरनुपयोगित्वेन तद्राहित्यस्यास्मदभिमतसुखाभावानुपपादकतया वैयर्थ्येन परोक्तं शरीरादिराहित्यमपास्तमित्यर्थः ॥ असिद्धं च तदिति । मुक्तस्य शरीरादिराहित्यमसिद्धं चेत्याशयेनाहेत्यर्थः । मानमत्र बहूनि चेत्यत्र अत्रेति पदेन शिरःकराद्यभावो नेत्यनेन शिरःकरादिसद्भाव उपपादितः । तं शिरःकरादिसद्भावमत्रेत्यनेन परामृशतीत्यर्थः । शरीरादिभावमिति पाठे शिरःकराद्यभावो नेत्यनेन शिरःकरादिसद्भाव उपस्थापितेऽर्थाच्छरीरादिसद्भावस्योपस्थापितत्वात्तमत्रेत्यनेन परामृशतीत्यर्थः ॥ रजआदीति । रजस्तमःशब्दसन्निधानात्सत्त्वशब्देन प्रकृतिपरिणामविशेष एवोच्यत इति ज्ञायतेऽतस्तयोर्मिश्रमित्येतन्न वक्तव्यमिति भावः ॥ श्रुत्यभाव इति । असाधारणधर्मार्पकशब्दाभावे प्रकरणाद्यन्वेषणं प्रकृते च तयोः मिश्रमिति रजस्तमःसहचारितत्वरूपासाधारणधर्मार्पकशब्दे सति प्रकरणान्वेषणं न कर्तव्यमिति भावः । तेन श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिंगं तल्लक्षणं स्मृतमिति तत्त्वप्रदीपोदाहृतवचनानुसारेण वाचकशब्दस्यैव श्रुतित्वात्तयोर्मिश्रमित्यस्य च वाचकत्वाभावेन श्रुतित्वाभावाच्छ्रुत्यभाव इति तस्य श्रुतित्वाभिधानमयुक्तमिति चोद्यं निरवकाशं । असाधारणधर्मार्प-

कशब्दस्य चंद्रिकायां लिंगताया उक्तत्वात्तस्य प्रकरणादितः प्राबल्यं च युक्तं । न चैवं लिंगाभावे प्रकरणाद्यन्वेषणादित्येव वक्तव्यमिति वाच्यं । असाधारणधर्मस्येव तदर्पकशब्दस्यापि लिंगत्वमस्तीति सूचयितुं श्रुतिशब्देन तन्निर्देशस्य कर्तव्यतया श्रुत्यभावे प्रकरणाद्यन्वेषणादित्युक्त्युपपत्तेः । गुणत्रयादिसूक्ष्मरूपायाः प्रकृतेः सर्वत्र सत्वान्न वर्तते यत्र रजस्तम इत्यादिनोक्ता रजःप्रभृतीनामव्याप्तिः कथमित्यत आह ॥ रजःप्रभृतीनामिति ॥ भावविकारा इति । उत्पत्तिमरणादिरूपा इति भावः । अनुव्रता भक्ताः । नन्वसुराणां मुक्तिस्थलेऽवस्थानायोगात्सुरासुरार्चिता इति तेषां तत्रावस्थानं कथमुच्यत इत्यत आह ॥ असुराः साधव इति । साधवोऽसुराः प्रल्हादादयस्तत्र संतीत्यर्थः । एकत्र श्यामत्वावदातत्वयोः समावेशो न घटत इत्यतोऽवदातशब्दं प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ अवदाता निर्मला इति । अवदातः सिते पीते शुद्ध इत्यमरः । अवदातः सिते पीते प्रवरे शुद्धिमत्यपीति नानार्थरत्नमाला । सुपेशसः सुरूपा इति वेदनिघंटौ । रूपनामसुपेशः शब्दः पठित इति भावः ॥ रश्मिमद्रत्नप्रवरहाराभरणा इति । रश्मिमदित्युन्मिषच्छब्दार्थकथनं रत्नप्रवेकमिति मणिप्रवेकशब्दस्य हारेति निष्कशब्दस्येति द्रष्टव्यं । विचिर् पृथग्भाव इत्यस्मात्प्रपूर्वात् घञि निष्पन्नः प्रवेकशब्दः साधारणमणिविविक्तश्रेष्ठवाची निष्कस्तु न स्त्रियां । हेम्न्युरोभूषण इति नानार्थरत्नमालोक्तेर्निष्कशब्द उरोभूषणवाची । तथा च रश्मिमद्रत्नप्रचययुक्तपदकरूपाभरणवंत इति पर्यवसितोऽर्थ इति ध्येयं । सुरुचः सुवर्चस इति पदद्वयस्य पुनरुक्तिर्यथा न भवति तथा व्याचष्टे ॥ रुक् प्रभा वर्चो बलमिति । तेजः पुरीषयोर्वर्च इत्यमरोक्तेर्वर्चःशब्दस्तेजःशब्दवाच्ये वर्तते।

तेजःशब्दवाच्चं बलमपि भवति । तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपीत्यमरोक्तेरित्याभिप्रेत्य वर्चःशब्दो बलार्थत्वेन व्याख्यात इति द्रष्टव्यं । श्यामावदाता इत्यादीनां तु सुवर्चस इत्येतत्पर्यंतानां विशेषणानां केन संबंध इत्याकांक्षायामाह ॥ हरेरनुव्रता इत्यनेन संबंध इति । केनुचित्प्रवालवर्चस इत्यादीति प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसामित्यस्य केचित्प्रवाल-वर्चसः केचिद्वैडूर्यवर्चसः केचिन्मृणालवर्चसस्तेषामित्यर्थ इति भावः ॥ पश्चादिनिरुत्पाद्य इति । परिस्फुरत्कुं-डलमौलिमालेति कर्मधारयसमासाद्व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र तदंतविध्याश्रयणेन मत्वर्थीय इनिप्रत्यय उत्पाद्य इत्यर्थः । न वर्तते यत्र रजस्तम इत्यादिषु श्रुतस्य यच्छब्दस्य केनान्वय इत्यत आह ॥ एवं भूतमिति । तस्मै स्वलोकं भगवान्स-भाजितः संदर्शयामास परं न यत्परमिति पूर्ववाक्यस्य सत्वाद्यत्र लोके रजआदिकं न वर्तते । यत्र सुरासुरार्चिताः श्यामा-वदाता इत्यादिविशेषणविशिष्टहरेरनुव्रता वर्तते । यो लोकः प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसामित्यादिविशेषणविशिष्टानां महा-त्मनां विमानावलिभिः परितो विराजते । यत्र च लोके रूपिणी श्रीर्बहुधा स्थिताभिर्विभूतिशब्दिताभिः स्वमूर्तिभिर-नुगायशब्दितविष्णुपादयोर्मानशब्दितपूजां करोति । एवंविधं स्वलोकं भगवान्संदर्शयामासेति पूर्वेण बहुधाश्रुतस्य यच्छ-ब्दस्यान्वय इत्यर्थः ॥ दोषाहेतुरिति । न विद्यते दोषो यस्मात्सोऽदोष इत्यदोषशब्दस्य विग्रह इति भावः ॥ प्रकृ-त्याद्यभावोक्त्येति । प्रकृत्यादेर्बंधकत्वेन व्यापारस्याभावोक्त्येत्यर्थः । परममुक्तित्वमित्यादिषु प्रतीयत इत्येतदनुवर्तते ॥ श्रुताविति । ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वानिति श्रुतौ ऋगुच्चारणसामगानादिना देहवत्त्वं प्रतीयते । देहाभावे

ऋगुच्चारणादेरयोगादिति भावः । मुक्तिभाजः शिरःकराद्यैर्युक्ता इति प्रतिज्ञार्थे यतस्तेषु पुरुषा इत्यनेन यदि स्त्रीव्यावृत्तं पुरुषत्वं हेतुत्वेन विवक्षितं तदा मुक्तिभात्त्वरूपपक्षतावच्छेदकाक्रांतासु स्त्रीषु हेतोरभावाद्भागासिद्धिः । स्त्रीव्यतिरिक्तानामेव पक्षीकरणं च मुक्ताः शिरःकरादियुक्ताः न वेति सामान्यविप्रतिपत्त्यननुगुणत्वादयुक्तत्वं । द्वाविमौ पुरुषौ लोक इत्यादाविव पुरुषशब्दस्य चेतनपरत्वेन चेतनत्वं यदि हेतुत्वेन विवक्षितं तदा ज्ञातृत्वरूपचेतनत्वस्य मुक्तेषु परं प्रत्यसिद्धिरित्यतः पुरुषशब्देन स्त्रीपुंससाधारणात्मत्वजातिर्विवक्षितेत्याह ॥ यतस्ते पुरुषा इत्याद्यात्मत्वादित्यर्थ इति । न च वाच्यं परमते विभूनां मुक्तात्मनां परकीयशिरःकरादियोगस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनतेति । शिरःकरादिशब्देन स्वभोगोपकरणशिरःकरादेर्विवक्षितत्वात् । परकीयस्य चातथात्वेन सिद्धसाधनानवकाशात् । वर्तमानशिरःकरादियोगस्य सिद्धसाधनतातादवस्थ्यं ॥ मुक्तिर्देहिनिष्ठेति । मुक्तिः स्वसमानकालीनदेहवन्निष्ठेत्यर्थः । तेनामुक्तस्य प्राग्देहित्वेन मुक्तेर्देहिनिष्ठतायाः सिद्धत्वात्सिद्धसाधनमिति चोद्यं निरस्तं ॥ अवस्थात्वादिति । आत्मनिष्ठावस्थात्वादित्यर्थः । तेन घटस्य श्यामत्वावस्था रक्तत्वावस्थेति व्यवहृतायां घटगतावस्थायां न व्यभिचारः ॥ इत्यस्य ग्रहणमिति। उपलक्षणमेतत् । आत्मीयचरमविशेषगुणध्वंसः स्वोत्पत्त्यनंतरकालस्थितिमद्देहवन्निष्ठः आत्मगुणध्वंसत्वादिदानींतनात्मगुणध्वंसवत् उक्तध्वंसाधिकरणता स्वसमानकालीनदेहित्वे समानाधिकरणात्मगुणध्वंसाधिकरणतात्वादिदानींतनात्मगुणध्वंसाधिकरणतावदित्यनयोरपि ग्रहणं द्रष्टव्यं । तेनानुमाश्चेति बहुवचनं युक्तं । नन्वनुमाश्च जीवस्वरूपमंगादियुगामनंतीति

कर्तरि लकारोऽनुपपन्नः । अनुमानानां करणत्वेन कर्तृत्वाभावादित्यत आह ॥ आवयंतीति करणे कर्तृत्वोपचार इति। ॥ आपयंतीति क्वचित्पाठ इति । तस्मिन्पाठे प्रापयंति ज्ञापयंतीति पर्यवसितार्थ इति भावः । ननु मुक्तौ जविस्य ब्रह्माभेदे श्रुतय एव प्रमाणमित्यत आह ॥ श्रुतीनामिति ॥ यः परंज्योतिरिति । परंज्योतिरुपसंपद्यते स जीव एवोत्तमपुरुष इति प्रथमश्रुतेरन्यथाऽर्थानुवादः । परंज्योतिरुपसंपद्यते स एव आत्मेति द्वितीयश्रुतेरन्यथाऽर्थानुवाद इति द्रष्टव्यं ॥ अर्थतः श्रुती पठतैवेति । यत्तत्परंज्योतिरुपेत्य जीवो निजस्वरूमवाप्य कामान् भुंक्ते स देवः पुरुषोत्तमोऽज आत्मेति चोक्त इत्यर्थतः श्रुतिद्वयं पठतैवाचार्येण उपसंपत्तिकर्मभूतः परंज्योतिरिति शब्दितः परमात्मैव स उत्तमपुरुष इत्यत्र एष आत्मेत्यत्र च परामर्शविषयो न तूपसंपत्तिकर्तृभूतो जीव इति प्रदर्शितत्वादन्यथाऽर्थप्रतीतिर्निराकृतेति भावः । नन्वर्थतः श्रुतिद्वयं पठताऽऽचार्येण एष आत्मेत्यादौ परमात्मपरामर्श इति प्रदर्शितं न तूपपादितमित्यत आह ॥ पराक्रांतं चेति ॥ अन्यार्थश्च परामर्श इति । दहराधिकरणे गुणसूत्रे एष आत्मेत्यादौ परमात्मन एव परामर्शो न तु जीवस्येति विषये सूत्रकृतैव पराक्रांतमत आचार्येण नोपपादितमिति भावः । न च वाच्यमेष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्येति पूर्ववाक्ये प्रथमांतेन पुल्लिंगेनैतच्छब्देन प्रस्तुतस्य जविस्य एष आत्मेत्युत्तरवाक्य एतच्छब्देन परामर्शो युक्तो न तु द्वितीयांतेन नपुंसकलिंगेन परंज्योतिरिति शब्देन प्रस्तुतस्य ब्रह्मण इति । एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युत्तरवाक्ये निरवकाशात्मश्रुतेरमृतत्वादिलिंगाच्च एष इति शब्देन



परब्रह्मग्रहणस्यांगीकर्तव्यतया चैत्र आगतस्तंभो जयेत्यादाविव सर्वनाम्ना परामर्शे समानविभक्तिकेन प्रस्तावो न प्रयोजकः किं तु प्रस्तावमात्रं प्रयोजकमिति कल्पनीयत्वात् । एष इति पुल्लिंगं तु विधेयमात्मापेक्षं । शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यत्र तच्छब्दे स्त्रीलिंगतावत् णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तेत्यत्र तच्छब्देन पुल्लिंगतावत् एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमेष आत्मेत्यत्र एष इत्यस्य पुल्लिंगतावत् अस्मिन्नेव वाक्ये एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यत्र एतच्छब्दस्य नपुंसकतावच्चेति। गुणपूर्णार्थकत्वेनात्मशब्दस्य व्याख्यानं किमर्थं क्रियत इत्यत आह ॥ पुरुषोत्तमत्वस्येति । स उत्तमपुरुष इत्युक्तस्य पुरुषोत्तमत्वस्योपपादनार्थं तथा व्याख्यानं क्रियत इति भावः । अथवा गुणपूर्तिहेतोरित्येतन्न केवलमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमात्ररूपं किं तु पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकं चेत्यर्थः । इत्यादिका अप्यनुमा इत्यत्रापिशब्दस्य यथाश्रुतान्वयेऽनुमानांतरसमुच्चयः प्रतीयते । स चायुक्तः । प्रागनुमानांतरानुक्तेरित्यतोऽपिशब्दं भिन्नक्रमेण योजयति ॥ अनुमा अपीति । योजनयाऽपिशब्देन प्रागुदाहृतश्रुतिसमुच्चयः प्रतीयत इति भावः । अनुमा इति बहुवचनं प्रमाणमित्येकवचनमतः कथं योजनेत्यत आह ॥ मुक्तावपि जीवपरब्रह्मत्वनिवारणे प्रमाणमस्ति किं तत्प्रमाणमित्याकांक्षायामनुमा इति योजनेति ॥ ऐक्यमितीति । कालोऽप्यसौ नैक्ययुत इत्यत्र ऐक्यपदं मुक्तौ च जीवस्य परत्वबोध इत्यत्र परत्वपदं च यथाश्रुतं व्याख्येयं । यथाश्रुतार्थपरतया व्याख्याने प्रागत्यंतभिन्नस्य जीवस्य मुक्तावैक्यं वदतः प्रति दृष्टांतदोषादेरभावादिति भावः ॥ ऐक्यादिशब्द इति । आदिपदेन परत्वं गृह्यते ॥ तथा चेति ।

कालोऽप्यसौ नैक्ययुत इत्यत्रैक्यशब्दस्यात्यंताभेदपरतया व्याख्याने प्राग्भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यंताभेदं वदतः प्रति संसारकालरूपदृष्टांते जीवब्रह्मात्यंताभेदयुतत्वाभावरूपसाध्यस्य सत्वाद्दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यरूपदोषो नास्ति । ऐक्यशब्दस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे तु प्राग्जीवस्य ब्रह्मणा भिन्नाभिन्नत्वमिति पक्षे संसारकालरूपदृष्टांते ऐक्ययुतत्वस्य सत्वेनैक्ययुतत्वाभावरूपसाध्याभावाद्दृष्टांतदोषः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । परत्वशब्दस्य परब्रह्मात्यंताभेदपरतया व्याख्याने मुक्तौ च जीवस्य परत्वबोधे प्रमाणमस्तीति प्रतिज्ञाया मोक्षकालो जीवस्य परेणात्यंतैक्ययुतो न कालत्वात्संसारकालवदिति प्रमाणोपन्यासस्य च वैरूप्यलक्षणदोषो नास्ति । परत्वशब्दस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे तु प्रतिज्ञाया मुक्तौ जीवस्य पराभेदनिवारणे प्रमाणमस्तीत्येवंपरत्वात्प्रमाणोपन्यासस्य च मोक्षकालो जीवब्रह्मात्यंताभेदयुतो न कालत्वात्संसारकालवदिति मुक्तौ जीवस्य परात्यंताभेदनिवारणे प्रमाणोपन्यासरूपत्वात्तयोर्वैरूप्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ जीवशब्दश्चेति । मुक्तिकालो जीवस्य परेणैक्ययुतो नेत्यत्र जीवशब्दो निष्कृष्टव्यक्तिविषयः । देवदत्तरूपव्यक्तिविशेषविषय इति वा यज्ञदत्तरूपविशेषविषय इति वा वर्णनीयं । अन्यथा जीवशब्दस्य मुक्तिविशेषविषयत्वाभावे जीवसामान्यविषयत्वे बहुजीववादिपक्षे दृष्टांतीकृतस्य संसारकालस्य मुक्तजीवेश्वरैक्यवत्त्वेन साध्यवैकल्यं स्यात् । जीवशब्दस्य व्यक्तिविशेषपरत्ववर्णने तु देवदत्तमुक्तिकालो देवदत्तस्य यत्परेणैक्यं तद्युतो न भवति कालत्वाद्यज्ञदत्तसंसारकालवदित्यादिरूपेणानुमानस्य पर्यवसितत्वाद्दृष्टांतीकृतदेवदत्तसंसारकालादौ बहुजीववादिपक्षाश्रयणे

मुक्तजीवांतरस्य परेण यदैक्यं तद्युतत्वसत्वेऽपि देवदत्तपरब्रह्मैक्ययुतत्वाभावादेः सत्वान्न साध्यवैकल्यापत्तिरिति भावः ॥ अत्रापीति । कथं च यः पूर्वमसावित्यादिवाक्येऽपि ये प्रागत्यंताभिन्नस्य जीवस्य मुक्तावैक्यं वदंति तान्प्रति यो जीवः पूर्वं संसारेऽसौ परमात्मा न भवति असौ पश्चान्मुक्तौ स परमात्मा भवेदित्येतत्कथं युक्तिमेतीति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं युक्तिमेतीति युक्तिविरोध उक्तः । तद्युक्तिप्रयोगप्रकारः कथमित्यत आह ॥ प्रयोगस्त्विति । भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदित्यधिकरणे नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथंचन । अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचनेत्येतद्ग्रंथव्याख्यानावसरे जीवो न कालांतरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते प्राक् ततोऽत्यंतभिन्नत्वात् । यःकश्चिद्यतोऽत्यंतं भिद्यते नासौ कदाचित्तदैक्यमापद्यते यथा घटः पटेन जीवब्रह्माभेदः सतोर्भेदिनो न निवृत्तिमान् भेदत्वात्स्तंभकुंभादिभेदवदिति प्रयोगप्रकारः प्रागेव दर्शित इति भावः ॥ एतेनेति । यद्येन सता वस्त्वंतरेणैकीभूतं न भवतीत्यत्र सतीति विशेषणदानेनेत्यर्थः ॥ कुत इति । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यादिवचनानां मुक्तौ भेदज्ञापकत्वेन मुक्तावपि भेदाभेदाविति मतप्रत्ययुविरोधित्वात् । कालेऽप्यसौ नैक्ययुत इत्याद्यस्यानुमानस्य संसारकालेऽपि जीवो ब्रह्मणा भिन्नाभिन्न इति वदतोऽस्मान्प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वात्कथं च यः पूर्वमसौ न पश्चादित्युक्तस्य द्वितीयस्यातद्भूतस्यातद्भावनिरासहेतोर्जीवस्य संसारे मुक्तौ च ब्रह्मणा सह भेदाभेदाविति वदता प्रागतद्भूतस्य पश्चात्तद्भावो नास्तीत्यस्यांगीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वात् मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं च स्यादिति मतं च युक्तिं नैवैतीत्येतत्कुत

इत्यतस्तन्मतनिरासकमनुमानांतरमाहेत्यर्थः ॥ देवदत्तयज्ञदत्तवदिति । न च वाच्यं देवदत्तयज्ञदत्तयोः स्वगतद्वि-त्वसंख्यया सह भिन्नाभिन्नत्वाद्दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यमिति । परस्परं भिन्नाभिन्नौ नेति साध्यस्य विवक्षितत्वात् । अत एव जीवेश्वरयोः स्वगतद्वित्वेन भिन्नाभिन्नत्वाद्बाध इत्येतदपि निरस्तं । न च वाच्यं देवदत्तेन सह भिन्नाभिन्नं यद्ब्रह्म तेन सह भिन्नाभिन्नस्य यज्ञदत्तस्य देवदत्तेन सह भिन्नाभिन्नत्वमावश्यकमिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति । घटेन सह भिन्ना-भिन्ना या घटपटगतद्वित्वसंख्या तया सह भिन्नस्य घटस्य पटेन सह भिन्नाभिन्नत्वाभावेन व्याप्त्यभावात् । उक्तं च समयपादे नैकत्वसंख्याया आश्रयेण भिन्नाभिन्नत्वं । सा चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी भिन्नाभिन्नेति । न च वाच्यमेक-स्मिन्देवदत्ते चेतनत्वादिति हेतुरस्ति परस्परशब्दार्थविशेषितं साध्यं तु तत्र दुरुपपादमिति कथमस्य व्याप्तिग्रह इति । परस्परशब्दार्थस्य प्रतियोगिकोटिविशेषणपरतया परस्पराभिन्नाभिन्नत्वेन प्रसिद्धं यत्खंडितगुणादिकं तदन्यत्वस्यैकस्मिन्दे-वदत्ते स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यघटाद्यन्यत्वस्य क्षित्यादाविव सुग्रहत्वेन व्याप्तिग्रहणोपपत्तेः चेतनाचेतनसा धारणवस्तुत्वादेरेव हेतुकरणे घटतद्गतरूपादिषु व्यभिचारः स्यादतश्चेतनत्वरूपविशेषस्य हेतुकरणं । वस्तुतस्तु चेतन-योर्भावश्चेतनत्वमिति चेतनद्वयरूपत्वं हेत्वर्थत्वेन विवक्षितं । तेनैकस्मिन्देवदत्ते स्वगतेन खंडितगुणेन सह भिन्नाभिन्न-त्वस्य सत्वेन तदभावरूपसाध्याभावः । तथाभूतहेतोस्तु सत्वाद्व्यभिचार इति दूषणमनवकाशं । अत एव देवदत्तयज्ञ-दत्तवदिति द्वयोर्दृष्टांतीकरणं । उत्तरानुमाने देवदत्तयज्ञदत्तवदिति दृष्टांतीकरणं तु देवदत्तयज्ञदत्तादिषु सर्वेषु चेतनेषु ॥४०॥

साध्यसाधने सहचरिते । अतो व्याप्तिरविकलेति सूचयितुं नत्वेकस्य दृष्टांतीकरणानुपपत्त्या न च वाच्यमेकस्मिन्देवदत्ते-नाभेदस्य जीवांतरेण भेदस्य च सत्वेन जीवेन सह भिन्नाभिन्नो न भवतीति । साध्यस्य निरूपितौ यौ भेदाभेदौ तद्वत्त्वाभावस्य साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तस्य चैकस्मिन्देवदत्तेऽपि सत्वात् । न चैवमीश्वरस्यैकजीवनिरूपितभेदा-भेदाभावमात्रं सिध्येन्न तु सर्वैर्जीवैर्भिन्नाभिन्नत्वाभाव इति वाच्यं । एकैकजीवप्रतियोगिका यावंतो भेदाभेदास्तद्वत्त्वा-भावस्य साध्यतयेश्वरस्य सर्वैर्जीवैर्भिन्नाभिन्नत्वाभावस्य सिध्युपपत्तेः ॥ इत्याद्यनुमानमिति । आदिशब्देन जीवा ईश्वरेण भिन्नाभिन्ना न भवंति चेतनत्वादीश्वरस्वरूपांशमत्स्यकूर्मादिवदित्यनुमानं गृह्यते ॥ उपलक्षणमेतदिति । इत्थं मतानि भ्रमजानीत्यत्र भ्रमजानीत्येतत्कानिचिद्बौद्धादिमतानि विप्रलंभजानीत्यस्योपलक्षणं । सर्वज्ञबुद्धादिप्रणीतानां तेषां भ्रमजत्वायोगादिति भावः । न तु वयमेव न भूयास्मेत्यात्महानं वा मम सुखं न स्यादिति सुखहानं वा स्वोद्देश्यं नैव जानते लौकिकाः। शून्यवादिप्रभृतयस्त्वात्महानं पुरुषार्थं मन्यंते सांख्यनैयायिकाद्यास्तु सुखहानं पुरुषार्थं मन्यंतेऽतो लौकिकप्रवेदनीयार्थेऽपि भ्रमवत्त्वात् । मतांतरप्रणेतारः पामरेभ्योऽप्यतिमंदा इति भावः ॥ तदनेन प्रबंधेनेति । भवेदेवं पादार्थः संगतिश्च यदि भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणः स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमणेन वा परित्यक्तदेहाः स्वोचितेनार्चिरादिना पथा वैकुंठलोकवासिनं भगवंतं हिरण्यगर्भेण सह प्राप्ता भिन्नलिंगदेहा विध्वस्तप्रकृतयोऽत्यंतनिवृत्तानिष्टाः सम्यगाविर्भूतानंददादिगुणा भगवत्समीप एव तमु-

पासीनाः स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा संकल्पमात्रसाध्यान् दिव्यभोगांस्तारतम्येन भुंजाना न कदाचित्पुनरावर्तंत इत्येतन्मोक्षस्वरूपं कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमित्यादिनोक्तं निश्चितं स्यात् । न चैतन्निश्चितं । तैस्तैर्वादिभिरन्यथा मोक्षस्वरूपस्य वर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौ च संशयस्य ध्रुवत्वादित्याशंकानिरासार्थं प्रवृत्तेन तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभासाश्रयात् । नाना वदंति पुंसां हि मतयो गुणभेदत इत्यादिना इत्थं मतानि भ्रमजानीत्यंतेन प्रबंधेन मतांतराणां भ्रममूलकत्वस्य व्युत्पादितत्वेन कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयं । फलं मोक्ष इति प्रोक्तः क्रमात्पादेषु चोदित इति यत्पादप्रतिपाद्यं संगतिकथनं च तत्समर्थितमित्यर्थः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति करणेऽपि घञो विहितत्वात् घञंतो निरोधशब्दः करणसाधन इत्यभिप्रेत्याह ॥ निवारका हेतव इति । करणे कर्तृत्वोपचारान्निवारका इति ण्वुल्प्रयोगः । विपक्षसंप्राप्तिविरुद्धहेतव इति पाठे पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिविरुद्धहेतव इत्यर्थलाभाय संप्राप्तिशब्दं करणसाधनत्वेन व्याचष्टे ॥ तत्र संप्राप्तिशब्दः करणसाधन इति । यद्यपि स्त्रियां क्तिन्नित्यत्र काशिकायां स्त्रीलिंगे भावे अकर्तरि च कारके धातोः क्तिन्प्रत्ययो भवतीत्युक्तत्वात्संप्राप्तिशब्दस्य भावसाधनत्वेऽपि सिद्धांतहेतूनां पूर्वपक्षसंप्रापणविरुद्धत्वेन विपक्षसंप्राप्तिविरुद्धहेतव इत्यस्यार्थोपपत्तिः । तथाऽपि विपक्षसंप्राप्तिकृतां विरोध इति पाठे योऽर्थस्तस्यैवार्थस्य लाभार्थमित्थं व्याख्यातं । पूर्वमतानुसारा इत्यस्य पूर्वपक्षयुक्त्यर्थत्वमिति भावः । अत्राप्यकर्तरि चेति करणे घञ् । युक्त्यवष्टंभेनैव पुरुषैः पूर्वमतानामनुस्रियमाणत्वेन तासां पूर्वमतानुसरणं प्रति करणत्वात् । तेन पूर्वमतान्यनुस्रियंत एताभिः कर्त्रीभिरिति टीकाकारोक्ता कर्तृव्युत्पत्तिरयुक्ता कर्तरि घञोऽनुशासनाभावादिति चोद्यमनवकाशं ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ भूतश्रुतेरिति । भूतेषु देवा विलीयंत इति श्रुतेस्तु सावकाशत्वादित्यर्थः । सावकाशत्वमेव दर्शयति ॥ एकस्मिन्नग्नाविति । एकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां देवानां लये सत्यग्नेश्च वायौ लये सति वायोश्चाकाशे लये सति भूतेषु देवा विलीयंत इति श्रुतिगतस्य बहुवचनस्योपपत्तेरित्यर्थः ॥ अग्नय इति । अग्निपुत्रा इत्यर्थः ॥ आकाशे विनायका विलीयंत इति । गणपतौ गणपतिपुत्रा विलीयंत इत्यर्थः ॥ दर्शयति हीतीति । अस्येति शब्दस्येति सिद्धांतितमिति पूर्वेणान्वयः ॥ इयं श्रुतिरिति । पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरिति श्रुतिरित्यर्थः । ननु सूत्रकृता नैकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां लय इति प्रतिज्ञातार्थस्याः श्रुतेः प्रमाणत्वेन गृहीतत्वात्कथं सर्वेषां देवानां लय इत्यर्थे गृहीतेयं श्रुतिरित्युच्यत इत्यत आह ॥ भूतेषु श्रुतेरिति । पूर्वसूत्रानुसारेण नैकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां देवानां लयः किं तु पंचस्वपि भूतेष्विति प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य लाभात्सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यर्थे सूत्रकृता गृहीतेयं श्रुतिरित्येतद्युक्तमिति भावः । ततः किमित्यत आह ॥ ततोऽपीति । सर्वेषु भूतेषु लय इत्यर्थेऽस्याः श्रुतेः सूत्रकृता गृहीतत्वादपि श्रुतिगतवायुशब्दोक्तोऽप्रधानो वायुरिति प्रतीयते । तत्प्रतीतिनिवारणायाहेत्यर्थः । भूतप्रकरणादित्युक्तहेतुसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । यद्वा भूतेष्वित्येकस्मिन्नग्नौ देवानां लयो न किंतु सर्वेषु भूतेष्वित्यास्मिन्नर्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविंद्र इति वाक्यं तद्गतोऽपीति शंकानुवाद इति संबंधः । अत्राद्ययोजनायां भूतेष्विति प्रोक्तं गतोऽपीत्यनेन वायाविंद्र इति श्रुतिगतवायु-

शब्दोक्तोऽप्रधानवायुरिति शंकायां पृथिव्यादिसंकीर्तनेन भूतप्रकरणत्वादिति यद्बीजमुक्तं तदनुवादः कृतो भवति। यद्वेति द्वितीययोजनायां तु सूत्रकृता सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यंगीकृतेयं श्रुतिरिति यदुक्तशंकायां बीजमुक्तं तदनुवादः कृतो भवतीति द्रष्टव्यं ॥ कुत इति। इह श्रुतौ प्रधानवायुरेव वायुनामेति कुत इत्यर्थः । एतच्छंकापरिहारत्वेन युक्त्येतिपदं व्याचष्टे ॥ युक्त्येति ॥ सा वा एषा देवतानादिरिति। अत्र प्रधानवायोर्विशिष्यानादित्वोक्त्या वृत्तिज्ञानस्य नित्यत्वलाभात्सकलजीवोत्तमत्वं ज्ञायत इति भावः। उक्तं चैतत्। एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यधिकरणे तत्त्वप्रकाशिकायां वायोर्मुख्यानुत्पत्त्यभावेऽपि वियदादिभ्य उत्पत्त्यनुत्पत्तिमद्भ्यो विशेषेण वायुर्वाव नित्य इत्यादिनित्यत्वश्रुतिर्विरुणद्धीत्याशंकानिरासार्थं भाष्योदाहृताया नित्यः परमनित्यश्च तथा नित्यः परस्तथा। चतुर्धैतज्जगत्सर्वं परा नित्यं तु पार्थिवं। अनित्यानि तु भूतानि नित्यो वायुरुदाहृत इत्यादिस्मृतेर्व्याख्यानावसरे तत्र वायोः परात्परनित्यत्वं स्वातंत्र्यलक्षणं परनित्यत्वं देहादेरपि नित्यत्वं च नास्त्येव । तथाऽपि सम्यगनित्यताशून्येभ्यो नित्येभ्यो वियदादिभ्यः स्वरूपातिरिक्तज्ञानानित्यत्वाभिप्रायेणातिशयेन नित्यतोच्यत इति। उक्तं चानुव्याख्याने। एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः। मुख्यवायुर्नित्यसम इति ॥ अन्यास्वपि श्रुतिष्विति। कुविदंग नमसाये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन्। ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण। ता अहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्। हंतास्माच्छरीरादुत्क्रामाम तद्यस्मिन्नुत्क्रांत इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति वागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव चक्षु-



रुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्नास्तैव मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्पिबन्नास्तैव प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उदक्रांतेऽपद्यत। ता अहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्। हंतेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्प्रप्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक् प्राविशदशयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविशदशयदेव प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तान्वरिष्ठः प्राण उवाच। मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्राविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्यावधारयामीति ते श्रद्दधाना भभूवुः। सोऽभिमानी ऊर्ध्वमुत्क्रामत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रमंते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठंते एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुंक्ते एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वैतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक् पृथगेव सन्निधत्त इत्याद्यासु श्रुतिष्वपीत्यर्थः ॥ संहर्ता प्रोक्त इति। प्रधानवायुरिति शेषः । तमेताः पंचदेवताः परि म्रियंत इति श्रुतौ तं परिम्रियंत इत्यस्य तेन संह्रियंत इत्यर्थ इति ऋग्भाष्यटीकायामुक्तत्वात्तदभिप्रायेणैवमुक्तमिति ध्येयं ॥ एवं तर्हीति। वायाविंद्र इति श्रुतौ वायुर्त इत्यस्य तेन संह्रियंत इत्यर्थ इति ऋग्भाष्ये शब्देन प्रधानवायुर्यदि गृह्येत तर्हि भूतप्रकरणबाधः स्यात्। प्रधानवायोर्भूतशब्दवाच्यत्वाभावादिति भावः । भूतप्रकरणबाध इत्युपलक्षणं । सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यर्थे सूत्रकृता यदेतच्छ्रुतिग्रहणं कृतं तद्बाधः स्यादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ प्रकरणविरोधाभावादिति । एतच्चोपलक्षणं। सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यर्थे सूत्रकृता यदेतच्छ्रुतिग्रहणं कृतं तद्विरोधाभावादिति द्रष्टव्यं ॥ महांश्चासौ मानी चेतीति। तथा चान्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति महच्छब्दस्यात्वमिति भावः ॥ ४-२-५ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

रि

॥ ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥ तत्रापीति । प्राणद्वारेण सर्वाणि देवानि परमात्मनि लीयंत इति भाष्येऽपि सर्वेषां देवानां प्राणे साक्षाल्लयः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ विशेषादिति । पंचम्यास्तृतीयार्थत्वं किमर्थमंगीकार्यमित्यतः प्रोक्तमित्यनेनान्वयसिध्यर्थं तदंगीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य विशेषशब्दस्य विशेषवाक्यपरत्वं गृहीत्वाऽन्वयमाह ॥ विशेषवाक्येन प्रोक्तमिति । व्याख्यातव्य इति पदमध्याहार्यमित्याशयेनाह ॥ अनुसृत्य व्याख्यातव्य इति । तथा चेंद्रादीनां प्रधानवायौ लयो विशेषवाक्येन प्रोक्तं क्रममनुसृत्य व्याख्यातव्यः । तेषां तत्र साक्षाल्लय इत्यन्यव्याख्यानं तु नैवेति मूलस्य योजनेति भावः ॥ गिरिजाशब्द इति । येषां शेषमार्गस्तद्विवक्षायां गिरिजाशब्दो वारुणीपरो व्याख्येयः । येषां गरुडमार्गस्तद्विवक्षायां गिरिजाशब्दः सौपर्णीपरो व्याख्येय इत्यर्थः । तथा रुद्रशब्द इत्युत्तरत्राप्येवं द्रष्टव्यं । अशेषाः समस्त जीवा इति पदद्वयं व्यर्थमित्यत आह ॥ समस्तजीवा इत्यस्यैव विवरणमशेषा इति । समस्त जीवा इत्यत्र समस्तशब्दस्य संकुचितवृत्तित्वशंकायां तन्निरासार्थं न विद्यते शेषो येषां तेऽशेषा इति समस्तशब्दस्या संकुचितवृत्तितया व्याख्यानं क्रियतेऽतो न वैयर्थ्यमिति भावः । यद्वा । समस्तजीवा हरौ लयं यांतीति सामान्येनोक्तस्याशेषा गिरिजां प्रविश्य तया सह रुद्रं प्रविशंतीत्यध्याहारेण व्याख्येयमिति भिन्नवाक्यत्वात्पदद्वयं सार्थकमेव न त्वेकमपरस्य विवरणरूपमिति भावः । न च वाच्यं भिन्नवाक्यत्वपक्षेऽपि पूर्ववाक्यस्थस्याशेष इत्यस्यैवोत्तरवाक्येऽनुषंगसंभवात्समस्तजीवा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति । आकांक्षितार्थार्पकपदाभाव एवानुषंगस्याश्रयणीयत्वेन तत्सद्भावस्थलेऽनु-

षंगस्यायोगात् ॥ इंद्रादीनां चतुर्णामिति । इंद्रसोमादित्यबृहस्पतीनामित्यर्थः ॥ इहेति । सोमस्तु वारीशयुत इति श्लोके इंद्रादिचतुष्टये सोमस्य वायुप्रवेशे भूतेष्वपां च वायुप्रवेशे निर्णयः कृत इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वितीह निर्णय इति मूलस्थस्येह निर्णय इत्यस्य व्याख्यानरूपमिदं वाक्यं । अनेनेंद्रादिचतुष्टयमध्यपतितस्य सोमस्य वायुप्रवेशो भूतमध्यपतितानां वायुप्रवेशश्चेहेतींद्रंशब्देन परामृश्यत इत्युक्तं भवति ॥ चत्वारः शब्दा इति । गिरिजारुद्रगीर्वायुशब्दा इत्यर्थः ॥ उमागिरिशाविति । भारतीराविल्यपि वागहींद्रपत्नीमहिषंचविरिंचपत्नीं विरिंचं ब्रवीतीति यथाश्रुतग्रहणे वेदगतानां देवताविमुक्तिप्रकरणस्थानामुमादिशब्दपर्यायाणां गिरिजादिशब्दानामहींद्रपत्न्यादिप्रतिपादकत्वं न स्यादित्यतो व्याचष्टे ॥ वागित्येतत्पर्यायसमुदायो गृह्यत इति ॥ उमागिरिशाविति । भारतीराविल्यपि वागित्यनेनैतेषामुमादिशब्दानामेतत्पर्यायशब्दानां च समुदायो गृह्यते न तु गौरित्याहेत्यादौ गोशब्दस्वरूपमात्रं गृह्यत इति भावः । अत एवेदं निरस्तं । एतत्पर्यायसमुदायो गृह्यते चेदुमादिशब्दपर्यायाणां गिरिजादिशब्दानामेवाहींद्रपत्न्यादिप्रतिपादकत्वं स्यान्न तूमादिशब्दानां । यत्र पर्यायग्रहणं तत्र तद्ग्रहणं नेत्यस्य सभाराजामनुष्यपूर्वेत्यादौ दृष्टत्वादिति । एतत्पर्यायसमुदायो गृह्यत इत्यस्यैतेषामुमादिशब्दानामेतत्पर्यायशब्दानां च समुदायो गृह्यत इति व्याख्यातत्वेनोक्तदूषणानवकाशात्समुदाय इत्यनेनेदमभिप्रैति । उमादीनामसाधारण्येन वाचका यावंतः शब्दास्ते सर्वेऽपि प्रत्येकमहींद्रपत्न्यादीन्प्रतिपादयंतीति । तेन क्वचिदप्येतत्पर्यायसमुदायस्याभावः समुदायिनामेतेषां शब्दानां प्रत्येकमहींद्रपत्न्यादिप्रतिपादकत्वं न स्याच्चेति

अपां

इव

दोषद्वयं निरस्तं । नन्वहींद्रपत्न्याद्यभिप्रायेणोमादिशब्दा वेदे प्रयुज्यंते च । प्रयुज्यंतां नामाचार्यैस्ते शब्दास्त-
थैकस्मात्प्रयुक्ता इत्याशंकायामाचार्याभिप्रायमाह ॥ वेदवाक्यानुसारिण इति ॥ किमत्र प्रयोजनान्वेषणेनेति ।
उमादिशब्दानां वारुण्यादिषु रूढलक्षणेति भावः ॥ अनेनेति । आग्नियुक्तः सूर्यो गुरुमाप्य तेन गुरुणा सह शक्रं प्राप्ये-
त्यनेनाग्नौ सर्वे देवा विलीयंतेऽग्निरिंद्र इंद्र उमायामित्यत्राग्निरिंद्रे विलीयत इति वाक्यमग्निः सूर्यबृहस्पतिद्वारेंद्रे विलीयत
इत्यर्थपरमित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ इंद्रादिष्विति । वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरिति श्रुत्युक्तेष्विंद्रादिषु मध्य
इत्यर्थः ॥ एतदिति । शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीं तया सुपर्णमितींद्रस्य सुपर्णपत्न्यां तस्याश्च सुपर्णे लयकथनमित्यर्थः ।
उमारुद्रशब्दयोः स्वार्थपरित्यागस्य कृतत्वान्न विरोध इत्यत आह ॥ उमेति । इंद्र उमायामुमा रुद्र इति श्रुतिगतयो-
रुमारुद्रशब्दयोः स्वार्थपरित्यागेऽप्युमागिरिशावपि भारतीराविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति । अहींद्रपत्नीमहिपं वारुणी-
शेषपरतया व्याख्यातत्वात्तदनुसारेणेंद्रस्योमाशब्दितवारुण्यां तस्याश्च शेषे लयस्य वक्तव्यत्वादिंद्रस्य सौपर्ण्यां तस्याश्च
सुपर्णे लयकथनं विरुद्धमिति भावः । नन्विंद्रप्रवेशस्तु यदोच्यते तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नीत्यत्र यदातदाशब्दौ कालरूपा-
धिकरणप्रतिपादकौ सर्वैकान्यात्किं यत्तदः कालेदेति दाप्रत्ययस्य काले विहितत्वात् । तच्चायुक्तं । एकस्याः श्रुतेः
कालभेदेनानेकार्थपरत्वानुपपत्तेरित्यतस्तौ लक्षणयाऽधिकरणमात्रपरावित्याह ॥ यदातदाशब्दाविति । यदातदाशब्दस्या-
धिकरणार्थत्वं दर्शयति ॥ यत्र श्रुताविति । यत्र श्रुतावुमायामिंद्रप्रवेश उच्यते तस्याः सोमाया उच्यते तत्र श्रुताविति



उमाशब्दपर्यायेण सुपर्णपत्न्येवोक्ता गिरिशनाम्ना गिरिशपर्यायेण सुपर्ण एवोक्तः । तत्र तु श्रुतावुमायां कामदेवप्रवेश
उच्यते । तस्याश्चोमाया रुद्रे तत्रैवोमारुद्रशब्दौ वारुणीशेषपरत्वेन व्याख्यातौ । ततोऽत्र न कश्चन विरोध इति मूलाभि-
प्रायो द्रष्टव्यः । यत्र श्रुतावुमायामिंद्रप्रवेश उच्यते तत्रोमाशब्दस्य सौपर्णीपरत्वं कस्मात्कल्प्यत इत्यतो मूलस्थं हिशब्दं
हेतुसमर्पकत्वेन व्याचष्टे ॥ सौपर्ण्यामिंद्रलयस्येति । ननूमादिशब्दानां वारुण्यादिषु प्रवृत्तावुमात्वादीनां वारुणीत्वा-
दीनां चैकद्रव्यसंबंधरूपं निमित्तमस्तीति तेषां तत्र प्रवृत्तिर्युक्ता । प्रकृते तूमात्वादेः सौपर्णीत्वादेश्चैकद्रव्यसंबंधरूपनिमित्ता-
भावादुमादिशब्दस्य सौपर्ण्यादौ वृत्तिर्न युक्तेत्यत आह ॥ अत्रेति । ननु भृग्वादय इत्यत्र भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन सहेंद्रं
प्रविशंतीतींद्रपर्यंतमेव प्रवेशो वक्तव्यो न तु सुपर्णपत्नीं विशंतीति सुपर्णपत्नीपर्यंतं । इंद्रस्य सुपर्णपत्न्यां लय इत्यस्य सूर्योऽ-
ग्नियुक्तो गुरुमाप्यतेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीमित्यनेनैव सिद्धत्वादित्यत आह ॥ इंद्रपर्यंतमिति । इंद्रपर्यंतमेव प्रवेशे
वक्तव्ये एतेन सुपर्णपत्नीमिति यदधिकवचनं तत्प्रागुक्तस्य सुपर्णपत्न्यामिंद्रलयस्य दार्ढ्यार्थमित्यर्थः । भृग्वादय इत्यत्रा-
दिशब्देन वसिष्ठमरीच्यादेर्ग्रहणमिति सन्न्यायरत्नावल्यामुक्तं ॥ एवमुत्तरत्रापीति । आकाश उर्वीच गुरुं प्रविश्य तेनैव यातः
पुरुहूतदेवमित्यत्रापि सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रमित्यनेनोक्तस्य गुरोरिंद्रप्रवेशस्य वचनंदार्ढ्यार्थमित्यर्थः
॥ विशंतीत्युभयत्र संबंध्यत इति । विशंति ये मनव इत्यत्रत्यं विशतीतिपदं भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन प्राप्येंद्र-
मेतेन सुपर्णपत्नीमिति पूर्वत्र ये मनवो राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्रागता महेंद्रमित्युत्तरत्र च संबंध्यत इत्यर्थः ॥ भूते-

ष्विति । भूतेषु मध्ये पृथिव्याकाशयोर्यो लयप्रकारो वक्तव्यस्तमाहेत्यर्थः । सनादय इत्यनेन सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः कस्माद्गृह्यंत इत्यत आह ॥ तस्येति । सनत्कुमारस्य च कामावतारत्वात्कामस्य च वारुण्यां लयो विशत्यसौ काममसौ च वारुणीमित्यत्रोक्त एवेत्यतः सनादय इत्यनेन सनत्कुमारव्यतिरिक्ता गृह्यंत इति भावः । शिष्टा अपि हव्यवाहमित्यत्र शिष्टा इत्यस्यावशिष्टा इत्यर्थं मनसि निधाय केभ्योऽवशिष्टा इत्याकांक्षायामाह ॥ उक्तेभ्य इति । तथा चोक्तव्यतिरिक्ता हव्यवाहं प्रविशंतीति मूलार्थ इति भावः । वर्णाश्रमाचाररतानां मनुष्याणां धर्मे देहलय एव किं न स्यादित्यत आह ॥ तेषामिति । परदेहगतानां कथं भोग इति शंकानिरासार्थमाह ॥ आविष्टग्रहवदिति । अतश्चेष्टत एव निर्गता इत्यत्रेष्टशब्दस्य कर्मणि निष्पन्नत्वे इच्छातो निर्गता इति विवक्षितार्थस्यालाभः, इच्छाविषयस्य निर्गमनं प्रति हेतुत्वाभावादनन्वयश्चेत्यतो व्याचष्टे ॥ इष्टमिच्छेति । लये तु सर्व इत्यत्र तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ लये तु लय एवेति । तेभ्य उत्तमेभ्य एतदिति लयकाल एवोत्तमप्रवेशनं सायुज्यभाजामपि समानं किमित्याकांक्षायां ततो नेत्याहेत्यर्थः ॥ ततो लयकालादिति । सायुज्यजीवास्तु लये तु सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशंतीति पूर्वग्रंथे लयशब्दितनाशस्य वेशनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वायोगेन लयशब्दस्य लयकालपरतया लयकालस्य प्रकृतत्वात्तत इति परामर्शो युक्तः । पूर्वत्र सृष्टिशब्दोऽपि सृष्टिकालपर इति द्रष्टव्यं । ननु यो यस्मात्तस्य तस्मिन्मुक्तिरित्येतदयुक्तं । अश्विप्रभृतीनां वरुणाद्यनुत्पन्नानां तत्र लयस्यांगीकृतत्वादित्यत आह ॥ एतच्चेति । यो यस्माज्जातस्तस्य तस्मिन्मु-

क्तिरित्येतच्चापवादाभावे सतीति ज्ञेयं । वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयस्तु पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावित्यादिश्रुतिबलादंगीकृतोऽतो न कश्चिद्दोष इति भावः । वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लय इति न्यायविवरणसम्मातिमाह ॥ तथा चेति । तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरीति न्यायविवरणे तथैवोक्तमिति भावः । न्यायविवरणार्थश्च स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेश इत्यनुव्याख्यानस्थचशब्दव्याख्यानरूपस्य क्वचिदस्रष्टृष्वपीति चशब्द इति सुधावाक्यस्य व्याख्यानावसरे तत्त्वप्रकाशिकानुसारेणास्माभिरनूदितो द्रष्टव्यः ॥ कुत इति । यो यस्माज्जातस्तस्य तस्मिन्मुक्तिरित्येतत्कुत इत्यत आहेत्यर्थः ॥ एतदपीति । साधारणप्रलये सर्गक्रमाद्विपर्ययस्य सत्वमपि कुत इत्यत आहेत्यर्थः ॥ अथोशब्द इति । अथोशब्दः साधारणप्रलयरूपार्थांतरे वर्तत इत्यर्थः । ननु सूत्रकारः सर्गक्रमविपर्ययेण लय इत्यवददित्येतावन्मात्रेण नोक्तशंकापरिहार इत्यतो व्याचष्टे ॥ अवददुपपादितवानिति ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चेति । सूत्रकारः कर्ता प्राणादिकस्यास्य हंता भूम्यादिकस्य च । यः क्रमाद्व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते । अनुरूपः क्रमस्सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान्सृष्टिसंहारकृद्धरिरिति स्मृत्यवष्टंभेन पूर्वे पूर्वे यतो विष्णोः सन्निधानं क्रमाधिकं सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पश्चादेव लयस्तथेति वचनप्रमितया पूर्वेषां सामर्थ्याधिक्योपपत्त्या च सर्गक्रमविपरीतक्रमेण लय इत्येतदुपपादितवान् । अतः शंकापरिहारो भवत्येवेति भावः । ननु सुराणां लय एव मुक्तिश्चेद्देवतामुक्तिरूपलयस्य सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वसाधने लये यद्वदिति दृष्टांती-

कृतसाधारणप्रलयस्य पक्षाविशिष्टता स्यादुभयोर्लयत्वाविशेषादित्यत आह ॥ सामान्येति । लयसामान्यस्य दृष्टांतत्वाद्देवतामुक्तिरूपलयविशेषस्य च पक्षत्वात्साध्यधर्मवत्तया साध्यो यः पक्षस्तदविशिष्टतारूपो दृष्टांतस्य नास्तीत्यर्थः ॥ सर्गश्चेति। सुराणां लयश्चोक्तलयादिगुण एव श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः ॥ देवपदादप्यतिशयेनेति । तथा च देवपदादप्यतिशयेन भोगश्च सुराणां मुक्तिरिति भोगविशेषेण चेति मूलस्य योजनेति भावः । ननु सुराणां विशेषेण भोगश्च मुक्तिश्चेल्लय एव मुक्तिरिति सुरमुक्तेर्लयादविशेषोक्तिः कथमित्यतस्तदुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ देहहानिलक्षणेति । सुराणां देहहानिलक्षणा मुक्तिर्लयान्न विशिष्यत इत्यभिप्रेत्योक्तं न तु सर्वोऽपि मुक्तिर्लयान्न विशिष्यत इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अत एवेति । देहहानिलक्षणा मुक्तिर्लयान्न विशिष्यत इत्यर्थस्याभिप्रेतत्वादेव लयो यतो मुक्तिरियं सुराणामित्यत्रेयमित्युक्तं सुराणां लय एवेयं मुक्तिरित्युक्तं । इयमितिपदमहिम्नैतत्पादप्रतिपाद्यदेहहानिरूपमुक्तिरेव लभ्यते न तु चतुर्थपादप्रतिपाद्यभोगरूपमुक्तिरिति भावः ॥ स इति भोगश्चेति । पूर्वेणान्वयः ॥ एतदुत्तरत्रोपयोगीति । मोक्षानंतरमपि सर्वदा चिदानंदात्मनां बिंबवदुत्तरोत्तरवचनान्यपि पतिरित्यत्रोपयोगिप्रसंगादिहोक्तमित्यर्थः ॥ तेजोभूतस्येति । तेजआख्यभूताभिमानिनोऽग्नेरित्यर्थः ॥ तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वान्नोक्ताविरोध इति । छाया विष्णो रमा तस्याश्छाया धातेति श्रुतेर्वायोर्लक्ष्मीप्रतिबिंबत्वात्तस्य तेजःशब्दितलक्ष्मीलयांगीकारे प्रतिबिंबस्य बिंबे लय इत्युक्तस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेषां भूतानां प्राणे लयस्तस्य विष्णौ लय इति वायोस्तेजःशब्दितलक्ष्मीद्वारा विष्णौ लयस्य

विवक्षितत्वात् प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतिविरोधो नेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ इदमिति। प्राणस्य तेजःशब्दितलक्ष्मीलय इत्येतत्प्राणस्तेजसीति श्रुतिस्थप्राणशब्दस्य वायुवाचित्वपक्षमाश्रित्योक्तमित्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भेति । श्रुतिस्थप्राणशब्दस्य हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे तु प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमिति भाष्योक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।तदर्थश्चतुर्मुखस्य तेजसि लयो नाम तत्प्राप्तिमात्रं न तु देहलयः । तस्य साक्षात्परमात्मनि लययोग्यत्वादिति तत्त्वप्रकाशिकोक्तो द्रष्टव्यः। भुजोनवन इति भुजेः पालनव्यतिरिक्तेऽभ्यवहाररूपार्थे आत्मनेपदस्य विहितत्वात्प्रकृते च भुंजंतीति परस्मैपदप्रयोगात्पालनार्थत्वं प्रतीयते । तन्निरासार्थं व्याचष्टे ॥ भुंजंतोऽनुभवंत इति । उक्तेभ्योऽन्ये हव्यवाहं विशंतीत्यस्य वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्ममित्युक्तोऽपवाद उक्तः । इदानीं तस्यापवादांतरमाहेत्यर्थः ॥ अत एवैतदिति । प्रयाति धर्मं निर्ऋतिरित्यादिप्रमेयस्य तुरश्रुतावुक्तत्वेन परमश्रुतावनुक्तत्वादेतत्प्रमेयं वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्ममित्यत्रैव नोक्तमित्यर्थः । उभयोरपवादत्वाविशेषेऽपि वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्ममित्यादेः परमश्रुत्युक्तत्वात्प्रयाति धर्मं निर्ऋतिरित्यादेस्तुरश्रुत्युक्तत्वात्प्रकरणभेदेनोक्तेरिति भावः ॥ ४—२—७ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वतंत्रस्वतंत्रश्रीमद्व्यासतीर्थमुनिवर्यपौत्रश्रीपतितीर्थपूज्यपादानां शिष्येण रामचंद्रभिक्षुणा कृतायां श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४—२ ॥ ❁ ॥

सु०टि० ॥श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ तत्प्राक्प्रसंगादिति । उत्क्रांतिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यत इत्यत्र तृतीय- कं०२।०
पादप्रतिपाद्यत्वेन भाष्योक्तयोर्मार्गगम्ययोर्मध्ये मार्गो देवानां नास्तीत्युक्त्या देवव्यतिरिक्तानां मार्गः सर्वेषां गम्यं चास्मि- च० तृ०
॥४७॥ न्पाद उच्यत इत्यर्थपरतया मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यं व्याख्येयमिति सूचितत्वात्तद्भाष्यं प्राक् अ० ६
प्रसंगात्सामान्यतो विवृतमपीहावसरप्राप्तौ स्फुटत्वेन विवृणोतीत्यर्थः ॥ शरीरादुत्क्रांता इति । शरीरात्सुषुम्नानाड्यो-
त्क्रांता इत्यर्थः ॥ उभयमेतत्पादोदितमिति । एतत्पादस्योभयप्रतिपादकत्वेऽर्थैक्याभावादेकवाक्यता न स्यादिति
शंकासमाधानमस्माभिः प्रागुक्तमनुसंधेयं। एतत्पादीयपूर्वपक्षाणां बहुत्वादन्यतमस्य तर्का इत्यत्रान्यतमस्येत्येकवचनम-
युक्तमित्यत आह ॥ अन्यतमस्येति ॥ जातावेकवचनमिति ॥ ॐ अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण
उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ । यद्यपि सूत्रेऽप्रतीकालंबनानां गम्यमुक्तमित्यप्रतीकालंबनान्नयतीति सूत्रे परं (प्रतीकग्रहणं)
जैमिनिर्मुख्यत्वादिति सूत्रस्थस्य परमित्यस्यानुवृत्तेरप्रतीकालंबनान्परं ब्रह्म नयतीत्यत्राऽप्रतीकालंबनानां परब्रह्मरूपगम्यं
कंठरवेणोक्तं प्रतीकालंबनानां तु कार्यब्रह्मरूपं गम्यं परिशेषसिद्धमतः सूत्रे कंठतोक्तमेवादौ वक्तव्यमिति । तथाऽप्यस्या-
नुव्याख्यानस्यास्पष्टस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रवृत्तत्वात्परिशेषसिद्धस्य चास्पष्टत्वात् । अप्रतीकालंबनशब्दार्थस्याभावस्य प्रती-
कालंबनरूपभावनिरूप्यत्वाच्च परिशेषसिद्धं प्रतीकालंबनगम्यरूपार्थमादावाहेत्यर्थः ॥ प्रतीकगतमेव विष्णुमिति । ॥४७॥
अस्मान्मतिमाप्य विष्णुमित्युत्तरवाक्यस्थं विष्णुमिति पदं तद्गतमेवेत्यत्रापि सिंहावलोकनन्यायेन संबध्यत इति भावः

॥ पुरतः कृतप्रलयकालादिति । अस्मन्मतिमाप्य विष्णुं प्राप्स्यंति प्रलयकाल इत्यत्र प्रकृतो यः प्रलयकालस्तत्पुरत इत्यर्थः । तमाप्येत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्याह ॥ तं ब्रह्माणमाप्येोति ॥ ❁ ॥ ४-३-६ ॥ ❁ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वतंत्रस्वतंत्रश्रीमद्व्यासतीर्थमुनिवर्यपौत्रश्रीपतितीर्थपूज्यपादानां शिष्येण रामचंद्रभिक्षुणा कृतायां श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४-३ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ पादप्रतिपाद्यमिति । कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयं । फलं मोक्ष इति
प्रोक्तः क्रमात्पादेषु चोदित इत्यत्रैव पादप्रतिपाद्यस्य तत्संगतेश्च प्रसिद्धत्वादेतत्पादीयाधिकरणेषु पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवा-
हेत्यर्थः ॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ॥ काश्चिदिति । मायावादीत्यर्थः ॥ अवंध्यसंकल्पत्वादिति ।
संकल्पादेव तच्छ्रुतेरिति पूर्वसूत्रे स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्टंतीत्यादिश्रुत्यवष्टंभेनोक्त-
मवंध्यसंकल्पत्वमतःशब्देन परामृश्यत इति भावः । विदुषैवात्मनोऽन्यस्वामिकत्वस्य संकल्पितत्वात्तस्य तथात्वमिति
चोद्यं न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयत्यन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयतीति परेणैव परिहृतं ॥ अन्यथेति ।
सर्वथा पतिरहितो विद्वानित्यर्थस्य विवक्षितत्व इत्यर्थः । विष्णवन्यचित्त्वेनेत्यत्र विशिष्टस्यैकस्य हेतुत्वे चिद्ग्रहणं व्यर्थं
स्यादतो हेतुद्वये तात्पर्यं वाच्यं । तत्र च चित्त्वमात्रस्येश्वरेऽपि सत्वेन व्यभिचारः स्यादतश्चित्त्वशब्देन जीवत्वं
लक्षणीयामित्यभिप्रेत्याह ॥ विष्णवन्यत्वेन चित्त्वेन जीवत्वेन चेति । तुशब्दस्य विशेषार्थत्वं दर्शयति ॥ परकी-
येति । अनन्याधिपतिरित्यस्यान्याधिपतिराहित्यपरतया परेण व्याख्यातत्वात्तदनुसारेणान्याधिपतित्वयुक्त इति
प्रतिज्ञातं । स्वमते त्वाधिपतियुक्ता इत्येव प्रतिज्ञेति विशेषार्थस्तुशब्द इत्यन्वयव्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रमितत्वादिति-
॥ हिशब्द इति । न च वाच्यं मुक्तौ विष्णवन्यत्वजीवभावयोरभावादुक्तहेत्वोर्न पक्षधर्मतेति । सोऽश्नुते सर्वान्का-
मान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रज्ञानेत्रो लोक



इत्यादिश्रुतिभिर्मुक्तौ भेदस्य जीव एव सन् ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थं प्रतिपादयंत्या ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्या मुक्तौ
जीवभावस्य प्रतीतत्वात् । ब्रह्मैव सन्निति श्रुतावाद्यब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मपरत्वं यथा न संभवति तथोपपादितम-
धस्तात् ॥ मूलप्रकृताविति । चित्प्रकृतावित्यर्थः ॥ तान्नियंतृताऽस्तीति । न च वाच्यं नियंतृपदस्य तृन्नंतत्वे न लो-
केत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् षष्ठ्येव न भवति । तृजंतत्वे तु कर्तरि चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधात् समासानुपपत्तिरिति ।
उभयत्र कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्या एव प्रतिषेधात् शेषलक्षणायाः षष्ठ्याः समासोपपत्तेः । श्रितादिषु गम्यादीनामुपसंख्या-
नमित्युक्तेस्तृन्नंतस्य नियंतृशब्दस्य तच्छब्देन द्वितीयांतेन वा समासोपपत्तेः ॥ मुक्तस्वकीयावरयंतृतेति । मूलेऽ-
प्येवमेवोपपत्तिर्द्रष्टव्या । मुक्तस्वकीयावरपदानां व्यावर्त्यानाह ॥ अमुक्तान्प्रतीत्यादिना । कल्पांतरे मुक्तानित्यत्र
प्रतियंतृता नास्तीति पदान्यनुषज्यंते । समांश्च प्रति नास्तीत्यत्र नियंतृतापदमनुकृष्यते ॥ मुक्तेत्याद्युक्तमिति ।
अमुक्तव्यावृत्त्यर्थं मुक्तपदं कल्पांतरमुक्तव्यावृत्यर्थं स्वकीयपदं स्वोत्तमस्वसमव्यावृत्त्यर्थमवरपदं च प्रयुक्तमिति भावः
॥ अनेनेति । मुक्तानां स्वकीयावरयंतृत्ववचनेनाधिपतिराहित्येन प्रमाणतया परोदाहृतश्रुतीनाममुक्तकल्पांतरमुक्तस्वा-
वरमुक्तस्वसममुक्तनियम्यत्वाभावविषयतया गतिश्चोक्ता भवतीत्यर्थः ॥ अनेन चक्षुरंतःस्थेनेति । अथ य एषोऽतरा-
दित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादित्यांतःस्थस्य चक्षुरंतःस्थस्य सोऽमुनैवेत्यादिश्रुतेः ।
अथानेनैवेत्यादिश्रुतेश्च प्रवृत्तत्वादमुनेत्यस्यादित्यांतर्गतपरमात्मपरतया च व्याख्यानं कृतमिति द्रष्टव्यं । अनेन देवेन

तथाऽमुना च हीष्टे परार्वाक्तनलोकिनामिति मूले निर्देशक्रमानुसारेणाननेन चक्षुरंतःस्थेन देवेन परलोकिनामीष्टे। अमुनाऽऽदित्यांतर्गतेन देवेनार्वाक्तनलोकाधिपत्यस्य चोक्तत्वेन तद्विरुद्धत्वादभिप्रेतमन्वयमाह ॥ अत्रेति ॥ अनेन देवेनेति । मूलेऽमुना परलोकिनामीष्टे अनेनार्वाक्तनलोकिनामीष्टे इत्यन्वय इति ज्ञेयमित्यर्थः । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी ॥ अनेनेति । अनेन देवेन तथाऽमुना च हीष्टे परार्वाक्तनलोकिनामित्यनेन अथ यदेतदेवं विद्वान् साम गायत्युभौ साम गायति सोऽमुनैव ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्चाथानेनैव ये चैतस्मादर्वांचो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चेति श्रुतिमुपादत्त इत्यर्थः । श्रुतिस्थेनोभावित्यनेन सूर्यचक्षुःस्थितौ गृह्येते अतः स्वकीयेत्युक्तमनुसंधेयमिति ॥ मुक्तस्य विधातुरिति । कल्पांतरमुक्तान्स्वसममुक्तांश्च प्रत्याधिपत्याभावात्स्वकीयावरयंतृतेति यत्प्रागुक्तं तदत्रानुसंधेयमित्यर्थः ॥ अत्रेति । सर्वात्मना लोकाधिपत्यं च मुक्तस्य विधातुरेवेत्यत्र प्रमाणमाहेत्यर्थः ॥ श्रुत्यंतरमिति । ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंतीति श्रुत्यंतरमपि विधातृपरतयैव व्याख्येयमाहेत्यर्थः ॥ अनवधिकामिति । समग्रमित्यर्थः ॥ उक्तश्रुतेरेवेति । सर्वात्मनालोकाधिपत्यं मुक्तस्य विधातुरेवेत्यर्थप्रतिपादकतुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ आप्तेति । आप्तृशब्दस्येदं रूपं ॥ जनानामीति । लोका इति ह्येव वरः प्रजास्विति मूलानुसारेण प्रजानामिति वक्तव्ये यज्जनानामित्युक्तं तेन लोकशब्दस्य जनवाचकत्वे लोकस्तु भुवने जन इति कोशवाक्यं प्रमाणमिति सूचयति ॥ अभिमान्यधिकरणेति । अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामित्यत्राभिमन्यमानवाचकशब्दानामभिमानिषु

ना

मुख्यतायाः समर्थितत्वाल्लोकाभिमानिषु लोकशब्दो मुख्य इति भावः । ननु लोकशब्दस्य लोकाभिमानिजनेष्वभिमान्य-
धिकरणन्यायेन मुख्यत्वान्मुख्यार्थस्यैव च तात्पर्यविषयत्वौचित्यात्तद्विवक्षा ज्ञायत इत्यत आह ॥ तावताऽपीति
॥ मुक्ताविषयतायामिति । लोकशब्दस्येति शेषः । प्रकारांतरेण मुक्तानां मुक्तनियामकत्वरूपेष्टसिद्धेरभावमुपपादयति
॥ आप्तिरेवेति । सोऽमुनैव ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोतीति श्रुतौ लोकशब्दविवक्षितजनाप्तिरेवोच्यते न तु
तन्नियामकत्वमतश्च नेष्टसिद्धिरित्यत आहेत्यर्थः ॥ यद्यपीति । एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्तं नावर्तंते नावर्तंत इति श्रुत्या स्वाधिकारेण वर्तंते देवा मुक्तावपि स्फुटं । बलिं हरंति मुक्ताय विरिंचाय च
पूर्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः । न विकाराधिकारस्तु मुक्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता ज्ञेया
ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति वाराहवचनेन च मुक्तानाममुक्तविषयव्यापारनिषेधादेवोदाहृतश्रुतौ लोकशब्दस्य मुक्तविषयत्वं
सिद्धमतो ये चामुष्मात्परांचो लोका इति श्रुतिव्याख्यानरूपपैंगिश्रुत्युदाहरणं व्यर्थमिति यद्यपि तथाऽप्युदाहृतश्रुतिस्थ-
लोकशब्दस्य मुक्तविषयत्वदार्ढ्यार्थं श्रुत्युदाहरणं कृतमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । आप्तिरेव चेहोच्यते न तु तन्नियाम-
कत्वमिति दूषणनिरासार्थं मुक्तानामन्योन्यनाथत्वरूपाप्तिप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ एतेनेति । पैंगिश्रुत्यु-
दाहरणेन लोकशब्दस्य लोकस्थपुरुषेषु लक्षणेति पक्षे लोकशब्देन मुख्यार्थग्रहणे लोकशब्दव्याख्यानरूपपैंगिश्रुतिविरोध-
रूपं बाधकं चोक्तं भवतीत्यर्थः । ननु लोकशब्देन लोकाभिमानिन उच्यंत इति पक्षे मुक्तेषु लोकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तामुक्त्य-

वस्थायां लोकाभिमानित्वाभावादित्यत आह ॥ अभिमानिपक्षे त्विति । अष्टाधिकारे दंडनाथशब्द इवेति भावः । अलोकशब्देन विमुक्तिभाजः केन निमित्तेन वाच्या इत्यत आह ॥ लोकदोषेति । लोकदोषातीतत्वरूपं लोकवैलक्षण्यमलोकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ विदेहत्वादिति । लोक्यतेऽनेनेति ज्ञानसाधनदेहो लोकशब्दार्थः । स न विद्यते यस्येति देहराहित्यमलौकिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ लोकतेरिति । लोकृदर्शन इत्यस्मात्पचाद्यचि कृते लोकेति रूपमिति भावः । तर्हि दर्शनरूपा इति वक्तव्ये प्रकाशरूपा इति कथमुक्तमित्यत आह ॥ दर्शनमिति ॥ मोक्तं विस्मार्षीरिति । उक्तं मा विस्मार्षीरित्यन्वयः ॥ विदुषः परलोकाधिपत्यमिति । अनेन परमतेऽस्याः श्रुतेर्ज्ञानिविषयत्वं न तु मुक्तविषयत्वमित्युक्तं भवति । तथाक्षिगतमिति प्रकृत्येति संबध्यते ॥ सर्वपापक्षयेति । अस्याः श्रुतेर्ज्ञानिविषयत्वे उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्युक्तसर्वपापक्षयलिंगविरोधो ज्ञानिनः प्रारब्धपापस्यामोक्षं सत्वादतो ज्ञानिविषयतयाऽस्याः श्रुतेर्व्याख्यानमयुक्तमिति भावः ॥ अत एव न द्वितीय इति । भगवान्विद्वांसमवांतरेश्वरं करोतीति द्वितीयपक्षोऽपि न संभवति । विदुषि सर्वपापक्षयलिंगविरोधादेवेत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य पापकार्यदुःखाभावेन पापाभावात्सर्वपापक्षयलिंगं हिरण्यगर्भरूपविदुषि युज्यत इति शंकते ॥ हिरण्यगर्भ इति ॥ अत एवोक्तमिति । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इत्यत्र पाप्मशब्देन प्रकृत्यादिबंधस्यापि विवक्षितत्वादेव मुक्तावेतच्च सर्वाशुभनाशलिंगत्वादित्यत्र सर्वाशुभेत्युक्तं । तथा च हिरण्यगर्भरूपज्ञानिन्यपि पाप्मशब्दाविवक्षितप्रकृत्यादिबंधस्य



सत्वात्तत्रापि सर्वपापक्षयलिंगं न युक्तमिति भावः । ननु सर्वाशुभेत्याचार्यैरुक्तत्वेऽपि श्रुतिस्थपाप्मशब्देन सर्वाशुभस्य विवक्षितत्वं कुतो ज्ञायत इत्यतस्तदुपपादयति ॥ तस्योदेति नामेत्यादिना ॥ कस्मादित्यपेक्षायामिति । कस्मादुदित इत्यपेक्षायामित्यर्थः ॥ तत्रेति । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति श्रुतावित्यर्थः ॥ तदेव चेति । यत्प्रकृतिबंधादि सर्वाशुभराहित्यं परमेश्वरस्योच्छब्दार्थत्वेनोक्तं तदेतद्विदुष उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति श्रुत्या फलत्वेनोच्यते । अतः सर्वाशुभस्य पापशब्देन विवक्षितत्वं ज्ञायत इति भावः ॥ तृतीयमिति । विद्वांस्तादात्म्यं प्राप्नोतीति तृतीयपक्षं निराकरोतीत्यर्थः । अमुनेत्यादिना भेदः सम्यगुक्त इति वक्तव्येऽमुनेत्यादि चेति कथमुक्तमित्यत आह ॥ क्रियाविशेषणं चैतदिति । अमुनेत्यादीत्येतत्क्रियाविशेषणमित्यर्थः । अमुनाऽनेनेति पदद्वयेन कथं भेद उक्त इत्यत आह ॥ न हीति । अमुना रूपेणेत्यस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ अमुष्य तादात्म्यं प्राप्येति । अक्ष्यादित्यमंडलस्थपरमेश्वरस्य तादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः । अनेन रूपेणेत्यस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ अस्य तादात्म्यं प्राप्येति । अक्षिस्थपरमेश्वरस्य तादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः ॥ चशब्द इति ॥ त्वप्रत्ययं चेति । चशब्दस्त्वप्रत्ययसमानार्थकतलप्रत्ययसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ अपिशब्द इति ॥ अपिशब्दो रूपेणेति । पदस्य समुच्चयार्थ इत्यन्वयः ॥ तेनेतीति । तेनेत्यनेनामुना तेनेत्युभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । ननु त्वप्रत्ययं चाप्यतिहाय नैव रूपेण तेनेति भवेदिहार्थ इत्यत्र भवेदिति क्रियायामर्थस्य कर्तृत्वेनातिहायेति क्रियायामिहेतिशब्दोपात्तश्रुतेः

कर्तृतया क्रिययोः समानकर्तृत्वाभावात् क्त्वात्प्रत्ययादेशल्यबनुपपत्तिरित्यत आह ॥ प्रवृत्तायामिति । अतिहाय प्रवृत्तायामिह श्रुताविति प्रवृत्तायामित्यस्याध्याहारेण योजनायामतिहायनप्रवृत्त्योः समानकर्तृत्वात् ल्यबुपपत्तिरिति भावः । यद्यस्यां श्रुतौ तादात्म्यं प्राप्येति वर्तमानस्येति शेषः । तथा चास्यां श्रुतौ तादात्म्यं प्राप्य वर्तमानस्यास्य सर्वलोकाधिपत्यं भवतीत्यर्थो यदि विवक्षितः स्यादित्यर्थः ॥ तेन प्राप्येति । ल्यबुपपत्तिः प्रयुंजानायाः श्रुतेरिति पदद्वयमध्याहार्यमित्याशयेनाह ॥ बहूनि वाक्यानि प्रयुंजानायाः श्रुतेरिति । दोषं विवृणोति ॥ अकुशलत्वं दोष इति ॥ निर्गुणस्यादित्यादीति । निर्गुणस्यापरिच्छिन्नत्वेनादित्यस्थोऽक्षिस्थ इत्यादित्याक्षिकृतपरिच्छेदायोगादित्यर्थः ॥ एश्वर्यासंभवाच्चेति । निर्गुणस्येति वर्तते । द्वितीयपक्षे दूषणांतरमाह ॥ न च तद्भूयमिति । निर्गुणभावं गतस्य सर्वलोकाधिपत्यं न संभवति चेत्यर्थः ॥ भुवो भाव इति । अनुपसर्गे सुप्युपदे भुवो धातोर्भावे क्यप्प्रत्ययस्य विहितत्वात्तच्छब्द उपपदे भवतेर्भावे क्यप्रत्यये तस्य कित्वेन किति चेति गुणप्रतिषेधे च तद्भूयमिति रूपं । जगद्व्यापृतिमंत इत्यनेन जगद्व्यापारवर्जमित्यस्य मुक्तेतरजगद्विषयताया दर्शितत्वात्स्वकीयावरमुक्तनियंतृत्वं मुक्तानामस्तीत्यर्थप्रतिपादकस्यात एव चानन्याधिपत्तिरिति श्रुतस्य जगद्व्यापारवर्जमित्यनेन विरोधो नेत्येतत्सूचितं भवतीत्याह ॥ जगद्व्यापारवर्जमित्येतदिति ॥ अन्यथेति । जगद्व्यापृतिमंत इत्यस्योक्तप्रमेयसूचनपरत्वाभाव इत्यर्थः । एवं जगद्व्यापारवर्जमित्यनेनात एव चानन्याधिपतिरिति सूत्रस्य विरोधपरिहारसूचनेन किं लब्धमित्यत आह ॥ तथा चेति । एवं विरोधपरिहारसूच-

सूत्र

॥५१॥

नेऽनन्याधिपतिरिति पदं स्वोक्तार्थपरमेवेति सिद्धमिति भावः ॥ तद्विहायेति । अनेनाजादिति पंचमी ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वक्तव्येति ल्यब्लोपनिमित्ता कर्मणि पंचमीत्युक्तं भवति ॥ ४-४-७ ॥ ❁ ॥ स्वप्रातिपादित-प्रकारमिति । स्वेनप्रातिपादिताः प्रकारा यस्य तमित्यर्थः । स्वस्येति संबंधमात्रे षष्ठी ॥ भक्ते मय्यनुकंपादनुक्रो-शादिति । न च वाच्यं कृपा दयाऽनुकंपा स्यादित्यमरोक्तेस्तट्टीकायामनुकंपाशब्दस्य गुरोश्च हल इति स्त्र्यधिकार-विहिताप्रत्ययांतत्वेन व्युत्पादितत्वाच स्त्रीलिंगत्वेनानुकंपादिति निर्देशानुपपत्तिरिति । प्रक्रियाकौमुदीटीकायां मयः परादुञ इत्येतद्व्याख्यानावसरे परादिति न पंचमी किंतु परमतति गच्छतीति परात् अतसातत्यगमन इत्यस्य क्विबंतस्य रूपं । पराच्चासावुश्च परादुञिति व्याख्यातत्वात् । तन्न्यायेनात्राप्यनुकंपामतति गच्छतीत्यनुकंपात् भक्तानुकंपाच्चासाविति शुद्धसंविद्दाता च भक्तानुकंपादिति शुद्धसंविद्दातेति व्याख्यानस्याभिप्रेतत्वात् अनुकंपादित्यस्य व्याख्यानुरूपमनुक्रोशा-त्पदमप्यनुक्रोशमतति गच्छतीत्यनुक्रोशादिति व्याख्येयं ॥ अत एवेति । भगवतो भक्तानुकंपत्वादेव ताच्छी-ल्यार्थकस्यातिशुद्धसंविद्दातृ इति तृन्प्रत्ययस्य प्रयोग इत्यर्थः । न तु भक्तानुकंपारहितस्याति-शुद्धसंविद्दानशीलत्वं संभवति तदभावे तदर्थकतृन्प्रत्ययप्रयोगो वा संभवतीति भावः । न च वाच्यं तृन्प्रत्ययोऽत्र प्रयुक्त इति कुतो ज्ञायत इति । भगवान्संविद्दानं प्रयोजनोद्देशेन करोति चेदपूर्णः स्यादुद्देशेन विना करोति चेत्तस्य प्रेक्षावत्त्वहानिरिति शंकायां देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेत्युक्तपरिहारसूचनाय

ताच्छील्यार्थकतृन्प्रत्ययप्रयोगस्यैवोचितत्वात् । तृच्प्रत्ययप्रयोगे कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्याः समासस्य कर्तरि चेति निषिद्धत्वाच्छेषलक्षणषष्ठीसमासस्य सुरकर्तृकदानक्रियोक्तौ कर्माकांक्षाया एवोत्थितत्वेन क्लिष्टत्वात् । श्रितादिषु गमिगम्यादीनामुपसंख्यानमित्युक्तेरतिशुद्धसंविदं दाताऽतिशुद्धसंविदातेति द्वितीयासमासार्थं तृन्प्रत्ययप्रयोगस्यैवाश्रयणीयत्वाच्चेति कविकल्पद्रुमे ललत्केप्से चिरन् हिंस इत्यादौ वजंतानामबंतादिशब्दानामिव घअंतस्यानुकंपाशब्दस्य प्रयोगोपपत्तेरनुकंपादिति पंचम्यंतं भिन्नं पदमिति वा द्रष्टव्यं । नन्ववदोषविशेषपूर्णगुणैकधाम्न इत्यनेन भगवतः सद्गुणानामुक्तत्वादनुपाधिप्रियसद्गुणात्मन इत्यस्य पुनरुक्ततेत्यत आह ॥ सद्गुणानुवादेनेति ॥ तादात्म्यमिति । भगवत्स्वरूपमित्यर्थः । प्रागुक्तसद्गुणानुवादस्य गुणानामनुपाधिप्रीतिविषयत्वतादात्म्यविधानार्थत्वेन सार्थक्यान्न पुनरुक्तिर्दोषायेति भावः ॥ तदिति । स्वस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥ दृशेरौणादिकोऽतच्प्रत्यय इति । दृशेरतच्प्रत्यये पुगंतलघूपधस्य चेति ऋकारस्य अकारे गुणे तस्य उरण्रपर इति रपरत्वे च दर्शतशब्दो निष्पन्न इति भावः ॥ अनेनेति । बद्दर्शतमिति पदद्वयेनेत्यर्थः । ननु वायुशब्दस्य बलज्ञानस्वरूपार्थत्वं यदि स्यात्तदा बद्दर्शतमित्यनेन वायुशब्दो निरुक्तो भवेत् । तस्य तदर्थत्वमेव कथमित्यत आह ॥ वशब्द इति ॥ अयोग इत्यर्थ इति । अयधातुर्गत्यर्थः । अयगताविति धातुपाठादिति भावः ॥ तत उणिति । अयतेरुण्प्रत्यये अत उपाधाया इत्युपधावृद्धौ वायुशब्दो निष्पन्न इति भावः ॥ डिच्चेति । डित्वादम इत्यस्य लोपे असुन्प्रत्यये परतो भृधातो ऋकारस्य गुणे तस्य रपरत्वे च भर्ग ॥५२॥

इति रूपमिति भावः ॥ इदमपीति । भर्ग इत्येतदपीत्यर्थः । कृवापाजिमिस्विदिसाधशूभ्य उणिति सूत्रस्यायमर्थः । डुकृञ्करणे पापाने वागतिगंधनयोः जिजये डुमिञ्प्रक्षेपणे स्वदआस्वादने साधसंसिद्धौ अशूव्याप्तौ एतेभ्यो धातुभ्य उण्प्रत्ययो भवतीति । ननु वातेर्भरणार्थत्वाभावात् भरणगमनार्थस्य भक्तृशब्दस्य वायुशब्दव्याख्यानरूपत्वमयुक्तमित्यत आह ॥ अनेकार्थत्वादिति । श्रेष्ठत्वार्थकं महदित्येतदपि वायुशब्दव्याख्यानरूपमित्यभिप्रेत्य तदर्थतया वायुशब्दं निर्वक्ति ॥ वयःश्रेष्ठ इत्यस्मादुणिति । यद्यपि वयगतावित्येव धातुपाठस्तथाऽपि अनेकार्थत्वाद्धातूनां वयतिः श्रेष्ठत्वेऽपि वर्तत इत्यभिप्रेत्यैवमुक्तं । अस्मादुण्प्रत्यये अत उपधाया इत्युपधावृद्धौ वायुशब्दो निष्पन्न इति भावः ॥ एरजित्यचिति । यद्यप्येरजित्याचिति सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायां भावे अकर्तरि च कारक इति वर्तते । यावत्कृत्यल्युटो बहुलमितीत्युक्त्वा इवर्णांताद्धातोर्भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थस्य वर्णितत्वात्कर्तर्यच्प्रत्ययो न युक्तः । आज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके भावे क्तादिनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वेन भयं वर्षमित्यादेर्भावेऽच्प्रत्ययांतस्य नपुंसकत्वेऽपीतरेषामच्प्रत्ययानां चयः जयः क्षय इत्यादीनां पुल्लिंगत्वात् रामवचोनयमिति नपुंसकत्वं चायुक्तमिति । तथाऽपि णीञ्प्रापण इत्यस्माद्भावेऽच्प्रत्ययांतत्वेन निष्पन्नान्नयशब्दात्तत्करोति ण्यंतात्पचाद्यचि कृते निष्पन्नस्य नयशब्दस्य विशेष्यलिंगत्वात्प्रापणकर्तृत्वार्थकत्वाच्च न कश्चिद्दोषः । नीयंते शिष्येषु प्रवर्त्यंतेऽनेनेति नयमित्येतत्तु नयशब्दात्तत्करोति ण्यंतात्पचाद्यचि कृते निष्पन्नस्य नयशब्दस्य पर्यवसितो योऽर्थस्तत्कथनपरं यस्मान्नयशब्दात्करोत्यर्थे णिजुत्पाद्यते । स

कथं निष्पन्न इत्यतः सूत्रमुदाहृतमिति ध्येयं । यद्वा । रामविषयकवचसां शिष्येषु प्रापणे हनुमदंतर्गतभगवत एव कर्तृत्वं । प्रथमरूपस्य तु करणत्वमिति हृदि निधाय नीयंते शिष्येषु प्रवर्त्यंते चेति करणव्युत्पत्तिमुक्त्वा करणार्थनयशब्दस्य कथं निष्पत्तिरित्याकांक्षायां एरजित्याचिति सूत्रमुदाहृतं । लिंगस्याभियुक्तप्रयोगानुसारित्वान्नपुंसकलिंगं च युक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ पृच्छब्द इति । यद्यपि मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्नवो वाच्याः शसादौ नेत्युक्तेः शशादौ परतः पृतनाशब्दादेशरूपपृच्छब्दः पृतनावाचित्वेन प्रसिद्ध इति भावः ॥ क्षै क्षय इत्यस्मादिति । क्षै क्षय इत्यस्मात् अशितिप्रत्यये विवक्षिते आदेच उपदेशेऽशितीति एकारस्यात्वे कृते पश्चात् आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे च पृक्ष इति रूपमिति भावः । तथाऽपि पृच्छब्दतकारलोपः कथमित्यत आह ॥ उपपदतकारलोप इति । ननु वपुःशब्दसमानाधिकरणस्य पृक्षशब्दस्य पुल्लिंगत्वं कथमित्यत आह ॥पुल्लिंगमिति । पृक्षो वपुः पितुमान्नित्यआशये द्वितीयमासप्ताशिवासु मातृष्विति श्रुतौ पृक्षशब्दस्य पुल्लिंगतया प्रयुक्तत्वात्तदनुसारेणात्रापि पुल्लिंगं प्रयुक्तमिति भावः ॥ असुन्वा प्रत्यय इति । पृच्छब्दे कर्मवाचिन्युपपदे क्षै क्षय इत्यस्मादसुन्वा प्रत्ययः कित् कित्कार्यकारी । तथा च पूर्ववदाकारलोपे निष्पन्नमिदं पृक्ष इति सकारांतं पदं नपुंसकमेवेत्यर्थः। पृक्ष इत्यस्य पर्यवसितार्थमाह ॥ रिपुपृतनेति । वशब्दस्य शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाचित्वं कथमित्यत आह ॥ वातेरिति । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वेन वातेरवगत्यर्थत्वात् । तस्मात्करणे घञर्थे कविधानात्कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे च निष्पन्नस्य वशब्दस्य ज्ञानसाधनशास्त्रापरपर्यायतीर्थवाचित्वं युक्तमिति भावः।

वशब्दः शास्त्रवाचीत्येतावत्येव वक्तव्ये शास्त्रापरपर्यायतीर्थवचनं मध्वशब्दानंदतीर्थशब्दयोरेकार्थत्वं सूचयितुं ॥ यथोक्तमिति । मध्वित्यानंद उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतं । मध्व आनंदतीर्थःस्यात्तृतीया मारुतीतनुरिति । ननु मधु-शब्दस्य वशब्देन समासे मधुव इति निर्देशः स्यान्मध्व इति तु कथं निर्दिश्यत इत्यत आह ॥ स्वरित्यत्रेवेति । शोभनं वः सुखं यस्येति विग्रहे सुवरिति निर्देष्टव्ये स्वरिति कैश्चिन्निर्दिश्यते । तत्र यथा पूर्णो भूतिवरोऽनंतसुखो यद्व्याहृतीरित इति निरुक्तत्वादुकारलोपस्तथाऽत्रापि मध्वित्यानंद उद्दिष्ट इत्यादिना निर्देशादुकारलोप इति भावः । यथोक्तं । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्त-मिति । उक्तं च पाणिनिना पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति । परोक्षस्य भगवतो निःशेषदोषरहितकल्याणाखिलसद्गुणेति संबोधनमयुक्तमित्यत उक्तं ॥ नित्यापरोक्षमिति । स्वं प्रतीति शेषः । शंभुस्वयंभुहरयो हरिणेक्षणानां येनाक्रियंते-त्यादौ स्वयंभुशब्दप्रयोगस्य दृष्टत्वात् भूतिस्वयंभुशर्वादिवंद्यमिति मूले स्वयंभुशब्दप्रयोग उपपन्नः ॥ श्रद्धाजाड्यादिति। भक्त्यतिशयादित्यर्थः ॥ अकृषीति । उत्तमपुरुषप्रयोगादहमिति लभ्यते । अस्मदोर्द्वयोश्चेत्यत्रान्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्ते-र्बहुत्वार्थकमेकवचनं । आचार्यविषयकग्रंथकरणरूपक्रियाजन्यसुकृतविशेषस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं । कृञः लुङादेशे इटि च्लेः सिजिति सिजादेशे सिचः सकारस्य आदेशप्रत्यययोरिति षत्वे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागमे च अकृषीति रूपं ॥ ❁ ॥

कल्याणपूर्णं करुणानिवासः कर्तादिरादेः कमलायताक्षः ॥ प्रीणातु नित्यं परमः श्रुतीड्यः श्रीमुक्तनाथः श्रितपारिजातः ॥१॥

॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वतंत्रस्वतंत्रश्रीमद्व्यासतीर्थमुनिवर्यपौत्रश्रीपतिपूज्यपादानां शिष्येण रामचंद्रभिक्षुणा कृतायां श्रीमन्न्यासुधाव्याख्यायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः ॥४-४॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥❀❀॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी कंभाल्लूररामचंद्रभिक्षुकृता समाप्ता ॥

# ॥ चतुर्थाध्यायः ॥